

Chapter - 1

ପଞ୍ଚ : ୧ :

ମନ - ମହାବଳୀନ ଶାଳ୍ମସ୍ତନା

પ્રકરણ: -૧.

ભજનસૃષ્ટિના વિકાસ રૂપ ધાર્મિક

સંપ્રદાયો અને પંથો.

પ્રસ્તાવિક

વિશ્વના પારલૌકિક તત્ત્વો સંબંધી ચિંતન કરનારા આર્યજાતી
શ્રી હિમુનિઓથી ભારતના પ્રત્યેક ધર્મસંપ્રદાય ને પંથો સમૃદ્ધ થયા છે.
લોકાભિમુખ થતા સંપ્રદાયો ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસા જેવા છે.
ભજનવાણી એ સાંસ્કૃતિક વારસાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આથી અનેક
ધર્મસંપ્રદાયોમાં રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું સુગેય માધ્યમ ભજનો છે. એ ભજનો જ
ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો ને પંથોને જીવંતદાન દેનારાં ને તેને અત્યાર સુધી
જીવંત રાખનારાં છે. આમ ભજનો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના રક્ષકો છે.

આ પ્રકરણમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલા
ધર્મો, સંપ્રદાયો ને પંથોનો પરિચય આપ્યો છે. ભારતની ભજનવાણી
આ ધાર્મિક-સંપ્રદાયોની ચિંતનાત્મક ધરતીમાંથી ફૂટી છે એટલે આ
પ્રકરણ પ્રતિષ્ઠાતંત્રી ભજનવાણી માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

અધોરપથ.

ઓપડ પંથ તરીકે ભારતમાં કેટલાક આ પંથને ઓળખે છે. કયાંક
સરસ્ય તો કયાંક અવધૂત પંથથી પણ ઓળખાય છે.

આ મતના અલ્પસંખ્ય અનુયાયીઓ ભારતમાં અત્યારે છે. વડોદરા
માં અધોરેશ્વર નામનો મઠ હતો જેમાં અધોર-સ્વામી રહેતા હતા
તેવી માન્યતા છે. ગિરનારમાં શિવરાત્રીના ભવનાયના મેળામાં અધોરી
બાવાઓ રાત્રીના બાર વાગ્યે શંકરના દર્શન માટે ઊભા છે.

સાધના માટે હઠયોગને આ પંથ પ્રાધાન્ય આપે છે. આ પ્રક્રિયા
તંત્રસાહિત્ય પર અવલંબે છે. ગુરુને પરમપૂજ્ય માનીને તેની પૂજા

અધોરપંથીઓ કરે છે. તેઓ યોગ-સમાધિમાં જીવન વ્યતીત કરે છે.

પેયમાં મધે ને આહારમાં માંસનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે. મ્લમ્લુને સાધના માટે તેઓ ઉપયોગમાં લે છે. આવાં આચરણોને સાધનાનું એક યોગ માનવામાં આવે છે. શ્મશાનમાં મેલી સાધનામાં પણ તેઓ બાધ રાખતા નથી.

કાશીના આચાર્ય કિનારામ અધોરપંથના સર્વપ્રસિધ્ધ આચાર્ય હતા. ચંપારણમાં સિનકરામ, ભીખનરામ, ટેકમનરામ, સદાનંદબાબા, બાલજીડી-બાબા બગેરે પ્રસિધ્ધ સંતો આ પંથમાં થયેલા. "સિનક દર્શનમાલામાં લગભગ ૨૦૦ પદ-ભજનોનો સંગ્રહ થયો છે, એવું જ ટેકમનરામ કૃત "ભજન રત્નમાલા" પુસ્તક છે.

અધોરપંથીઓમાંના કેટલાક ગૃહસ્થ તરીકે પાછળથી પ્રસિધ્ધ થયા છે. એમની વેશભૂષા સમાન નથી; છતાંય યોડાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાની વૃત્તિવાળા છે. માથા પર જટા, ગળામાં "પ્રસ્તર" અને રૂકડિકની માળા કમર પુરધૂધરા લટકતા હોય ને હાથમાં ત્રિશૂલ ધારણ કરી ભારતમાં ટોળામાં ફરનાર અધોરીબાબાઓ ગણીતા છે.

અર્થિત્યલેહાલેહવાદ : ચૈતન્યમત:

નિમ્બાકર્કના ^{હૈલા હૈલાવાદની} ઈતિહાસિક નેમ ચૈતન્યનો મત પણ ઇશ્વર અને જીવનું. ઇશ્વર ને જગતનું. લેહાલેહપણું પ્રકટ કરે છે. નિમ્બાકર્કના ઇશ્વર શક્તિમાન છે એવા મતવ્યથી આગળ જઈને ચૈતન્ય કહે છે કે જીવ ને ઇશ્વરનો સંબંધ તર્કથી અસંગત છે; કેમકે ઇશ્વરભૂત શક્તિ ને જીવ-જગતની શક્તિ એ બન્ને અર્થિત્ય છે. આને ગૌડીય વૈષ્ણવમત પણ કહે છે. પરમાત્માની શક્તિને રાધા-કૃષ્ણ દ્વારા ભજવાની વૃત્તિ ચૈતન્યમાં છે. ચૈતન્ય શ્રીમદ્ભાગવતને જ પ્રાથમસ્તૂત્રું સાધ્ય મણે છે. ચૈતન્યમતનો પ્રભાવ આધુનિક બંગાળી, મૈથિલી અને હિંદી સાહિત્ય પર છે.

હરિ પરમ સત્ય છે. પૂર્ણા, પૂર્ણ શ્રેયસ્કર્મ, પૂર્ણ વીર્ય, પૂર્ણ યશ, પૂર્ણ જ્ઞાન તથા પૂર્ણ વૈરાગ્ય - આ છ શ્રેયસ્કર્મોની એકતા હરિ જ છે. રાધા-કૃષ્ણ એ રીતે પૂર્ણ યુગલ છે, એ રીતે હરિનું પૂર્ણ એકય પ્રકટ થયું છે.

ભગવાનની અર્થિત્યાકાર શક્તિઓમાં ત્રણ મુખ્ય છે: સ્વરૂપશક્તિ, તટસ્થશક્તિ અને માયાશક્તિ.

સ્વરૂપશક્તિમાં ત્રણ શક્તિ સમાયેલી છે. ૧. સંધિની જે દ્વારા ભગવાન સત્તા ધારણ કરે છે, બીજી સત્તા માટે છે તે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં આધિપત્ય ધરાવે છે. ૨. સંવિતશક્તિમાં ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે તે બીજીને જેનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૩. હ્લાદિની શક્તિથી-ભગવાન સ્વયં આનંદસ્વરૂપ પામે છે તે બીજીને આનંદ પ્રદાન કરે છે. હ્લાદિની શક્તિ એ જ રાધાજી છે એ મનાયું છે. તટસ્થશક્તિ અણુરૂપ જીવોની જનની છે. આ ત્રણ શક્તિથી પરાશક્તિ જન્મે છે.

ચૈતન્યના મતથી જગત સત્ છે, જે ભગવાનની માયા શક્તિનું પરિણામ છે. આમ ચૈતન્યમત પ્રમાણે બ્રહ્મ કે હરિ અભિકારી અને જગત સત્ય રહે છે. પરમાત્મા ને જીવનો સંબંધ એ એક બંને તો જીવને મુક્તિ મળે. આ ભક્તિ દ્વારા જ શક્ય છે. ભક્તિ સંવિત તથા હ્લાદિની શક્તિનું મિશ્રણ છે. આ બંને શક્તિ ભગવાન સ્વરૂપ છે. એટલે ભક્તિ ભગવદ્દર પિણી છે.

ભગવાનના બે સ્વરૂપ : ૧: શ્રેયસ્કર્મરૂપ : ૨: માધુર્યરૂપ. શ્રેયસ્કર્મરૂપમાં ભગવાન પરાત્પર છે. એ રૂપની સિદ્ધિ જ્ઞાનથી થાય છે. માધુર્યરૂપમાં ભગવાન નરદેહે અવતરે છે. એટલે માધુર્યરૂપમાં સખ્ય, વાત્સલ્ય, દાસ્ય, દામ્પત્ય વગેરે ભાવથી ભગવાનની ભક્તિ યથ શકે. ચૈતન્ય માધુર્યરૂપથી ભગવાનની ભક્તિમાં માનતા માધુર્યરૂપ એ જ ભક્તિનું સાધન છે.

સકિત એ પ્રકારની છે. ૧. વૈધી અને ૨. રામાત્મિકા. વૈધી સકિત શાસ્ત્રોક્ત કર્મકાંડની વિધિઓથી શક્ય છે; જ્યારે રામાત્મિકા કશા માર્ગ અપનાવતી નથી. માત્ર ભગવાન પર અપાર શ્રદ્ધા જ રામાત્મિકા સકિત છે - ગોપીની સકિત ખાલી છે. કૃષ્ણસકિત દ્વારા જાનદલાભને ચૈતન્ય પાંચમો પુરુષાર્થ કહે છે. ધર્મર્થકામમોક્ષથી પર જાનદ-પ્રાપ્તિ, એ પાંચમો પુરુષાર્થ છે. જામ સકિતરસની સંજોગોમાં કલ્પના ચૈતન્યમતની વિશેષતા છે. ચૈતન્યમાં સકિતનો ભાવોદેક પ્રેમોન્માદ રૂપે પળેપળે પ્રકટ થયા કર્યો છે. એટલે જ પ્રેમોન્માદ એ જાતો કિંક રસ, દિલ્લ ચાનદ કે સકિતરસ કહેવાય છે.

અદ્વૈતવાદ (અદ્વૈતવાદ)

સત્ત્વી શોધ મા વાદનો હેતુ છે. સત્ એટલે તત્ત્વ કે પદાર્થ જેને ઇશ્વર ગણવામાં આવે છે. જે સત્ને એક માને છે તે એકાત્મવાદી, જે અનેક માને છે તે અનેકાત્મવાદી છે, અનેકાત્મવાદી દ્વૈતવાદી છે. અદ્વૈતવાદી મા બધાથી અલગ છે. તે સત્ને નથી એક માનતા કે નથી અનેક. તેઓ અગમ, અગોચર, અચિંત્ય, અલક્ષણ તથા અનિર્વચનીય માને છે. એ અદ્વૈતવાદીઓ છે. અદ્વૈત સત્ શું છે? જાના ઉત્તર રૂપે અનેક તત્ત્વવાદો જન્મ્યા છે. ૧. શૂન્યવાદ ૨. વિજ્ઞાનવાદ ૩. શબ્દવાદ ૪. સ્કોટવાદ ૪. શૈવવાદ ૫. આત્મવાદ, આત્મવાદ જે વેદાંતીઓ માને છે તે એક પ્રકારનો અદ્વૈતવાદ જ છે. અદ્વૈતવાદ તત્ત્વતઃ માયાવાદ કે વિવર્તવાદથી સમબદ્ધ કેટલાકને લાગે છે. આત્માના અદ્વૈતને સ્વીકારનાર શંકરાચાર્ય બગેરે સંતોએ અદ્વૈતવાદને કેવલાદ્વૈતવાદ તરીકે પુરસ્કૃત કર્યો છે.

અદ્વૈતવાદ "જગવેદ" માં મળે છે. "નાસદીયસૂક્ત" એનું શુદ્ધ વર્ણન આપે છે. રૂપનિષદી તો અદ્વૈતવાદનું ધર છે. ઈદોગ્ય

૧. જુઓ: આ મહાનિબંધ ખંડ : ૫ જેમાં વિસ્તૃત ને સદષ્ટાંતિ ચર્ચા છે.

ઉપનિષદ તો "તત્ત્વમસિ" નું રટણ કરે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ આત્માને "ત્રેતિ નેતિ" કહે છે. આત્મલાભને જ મોક્ષ માને છે. માણ્ડુક્ય ઉપનિષદમાં આત્માજ બ્રહ્મ છે. એ સૂત્રને ઘોષિત કરવામાં આવ્યું છે. આવા ઉપનિષદોના સારને બ્રહ્મસૂત્રોમાં ગ્રંથિત કરવામાં આવ્યો છે. આ સૂત્રકાલ ઇ.સ.પૂ. ૪૦૦ થી ઇ.સ. ૨૦૦ સુધીનો સમય છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં ભગવદ્ગીતા એ ઉપનિષદોનું અચ્છુ સંદોહન જ છે. "તત્ત્વમસિ"-ને મહાવાક્ય કહેવામાં આવે છે. શંકરાચાર્ય પોતાના પુરોગામીઓના કેટલાકને અદ્વૈતવાદી કહે છે. પણ એમની કૃતિઓ અનુપલબ્ધ છે.

શંકરાચાર્યના ગુરુ ગોડપાદની માણ્ડુક્યકારિકા આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. એમાં અદ્વૈતવાદનું ન્યાયસંગત વર્ણન આજે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ગોડપાદ બૌદ્ધ ધર્મની અદ્વૈતવિચારસરણિથી પ્રભાવિત હતા. આ ગોડપાદની પહેલાના બૌદ્ધગ્રંથોમાં માયાવાદ કે વિવર્તવાદની સુંદર વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે. આને સંકિળીને એમણે અદ્વૈતવેદાંતનું સુધ્ધ તર્કબદ્ધ શ્રેણીમાં નિરૂપણ કર્યું. શંકરાચાર્યે તો અદ્વૈતવાદનું માત્ર પ્રવર્તન જ કર્યું છે. શંકરે કારિકાઓ રૂપી સૂત્રોજ્જ્વલ લખ્યાં. પણ અદ્વૈત-વિરોધી વિચારકોનો શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજય કર્યો, બદરિકાશ્રમ દ્વારકાપુરી, જગન્નાથ ને શ્રૃંગેરીમાં એમ ભારતની ચાર દિશામાં મઠો સ્થાપ્યા. આમ શંકરાચાર્યે સંન્યાસ-પરંપરાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. એમાંથી જ-એલો દશનામી સંપ્રદાય જાણીતો છે, જેને પરિણામે અત્યાર સુધી અદ્વૈતવાદની કિલસૂકી શંકરાચાર્ય પછી વહેતી રહી છે. શંકરાચાર્યના શિષ્યો સુરેશ્વરાચાર્ય ને પદ્મપાદે શંકરના ગ્રંથો પર વાર્તિકો અને વ્યાખ્યાઓ લખી છે. પદ્મપાદ કૃત પંચપાદિકા અને સુરેશ્વરની "બૃહદારણ્યકોપનિષદભાષ્યવાર્તિક" તથા "ત્રેલોક્યસિદ્ધિ" અદ્વૈતવાદના પ્રમાણિત ગ્રંથ છે. પદ્મપાદની પંચપાદિકા પર

વિચારણે "વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ" પ્રકટ કર્યો છે. આ ગ્રંથના તત્ત્વદર્શનમાંથી પ્રકટેલો વિવરણપ્રસ્થાન : સપ્રદાય : હજી ચાલે છે.

મહાનમિશ્રની વિચારપરંપરામાં વાયરૂપતિ મિશ્ર થયા છે. જેમણે પોતાની સ્ત્રી ભામતીના નામથી "બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય" ની વિસ્તૃત અને વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યા લખી. આ ગ્રંથ પરથી અદ્વૈતવેદાંતમાં "ભામતી - પ્રસ્થાન" : સપ્રદાય : ચાલે છે. જે પછીના કાળમાં જયચંદના રાજકવિ પડિતઃ નૈષધીચયરિતનો પ્રણેતા શ્રીહર્ષ "ખંડનખંડખાદ્ય" દ્વારા અદ્વૈતવેદાંતનું પૂર્ણ સ્વરૂપ આપે છે. જેણે બૌદ્ધ દાર્શનિક વિચારધારા પરથી અદ્વૈતની સ્પષ્ટતા કરી છે. મધુસૂદનસરસ્વતીએ "અદ્વૈતસિદ્ધિ" લખીને અન્ય દાર્શનિકોની દલીલોને તોડીને અદ્વૈતવાદને સ્પષ્ટ કર્યો. જેમણે વ્યક્તિને જ્ઞાનમાર્ગથી વિભૂષિત કરી. કાશીમાં વિરોધ થયો છતાં જેમણે સુલચ્છીદાસનો પદ્ય લીધો. ચિત્સુખે "તત્ત્વદીપિકા" કે "ચિત્સુખી" લખીને અનેક સિદ્ધાંતોની પારિભાષિત રીતથી વિવેચના કરી. આમ "ખંડનખંડખાદ્ય" "અદ્વૈતસિદ્ધિ" તથા "ચિત્સુખી" વેદાંતના કિલ્લે છતાં શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો ગણાયા છે.

અપ્પય દીક્ષિત : ઇ. સ. ૧૫૫૦ : ભારતના સર્વતોમુખી પ્રતિભાસંપન્ન અદ્વિતીય વિદ્વાન હતા. જેમણે પ્રત્યેક શાસ્ત્ર ને દર્શન પર કલમ ચલાવી છે. એના સમયમાં અદ્વૈતવેદાંતના બહુસંખ્ય ગ્રંથો અને મતમતાંતરો હતા. "સિદ્ધાંતલેશસંગ્રહ" નામથી બધા વિરોધી મતલેદોનું જેમણે સંપાદન કર્યું છે. આ ગ્રંથ અદ્વૈતવેદાંતનો વિશ્લેષકોષ કહી શકાય તેવો છે.

અદ્વૈતવેદાંતના આ વિકાસમાં અદ્વૈત અને બૌદ્ધ - વિચારધારાનું યુદ્ધ મહત્ત્વનું છે. અન્યોએ ખંડનમાં મતો પ્રદર્શિત કર્યાં છે. તર્કબદ્ધતાથી બંને સાચા ઠરવા ^{મથે} છે. જો તલુજ નહિ પણ બુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની પણ જેમણે સૂક્ષ્મ અવેષણ કરી છે. બંનેએ જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન સ્વીકાર્યું છે. બૌદ્ધધર્મને બૌદ્ધદર્શન ભારતમાંથી ૧૨ મી અવલંબન

શતાબ્દીમાં વિદાય થતાં અદ્વૈતવાદની સ્થિતિ નિશ્ચિત બની.

બધા વિદ્વાનો સહમત છે કે ભારતના સંત સાહિત્યમાં અધિકાંશ સંતો અદ્વૈતવાદી છે. કબીર આ બધામાં પ્રધાન ને પ્રાચીન છે. કબીર પાસે અદ્વૈતની ચિંતનધારા કઈ રીતે આવી એ પ્રશ્ન છે. એના બે ઉત્તર છે કે કાંતો કબીરના ગુરુ રામાનંદને અદ્વૈતવાદનું સારું જ્ઞાન હતું. એના દ્વારા કદાચ કબીરને અદ્વૈતવાદનું જ્ઞાન મળવા સંભવ છે. બીજું અનુમાન એવું છે કે કબીરે પોતાની સ્વયંસાધનાથી અદ્વૈતનો અનુભવ કર્યો હોય. પરિણામે કેટલાકતો કબીરનેજ પ્રથમ અદ્વૈતવાદી કવિ તરીકે પુરસ્કૃત કરે છે. પણ આ કથન ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી નિરાધાર સિદ્ધ થયું છે. કબીરની પહેલાં પણ હિંદી સાહિત્યમાં અદ્વૈતવાદ જ્ઞાત હતો. સરહપાદ : ૮મી સદી : તિલ્હોપાદ : ૧૦મી સદી : વગેરે સિદ્ધો જેમની કૃતિઓ પુરાની હિંદીમાં છે. તેઓ તેમજ ગોરખનાથ : ૧૧મી સદી : અદ્વૈતવાદી જ હતા. સિદ્ધો અને નાથોએ લોકભાષામાં અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર કર્યો છે. અદ્વૈતવાદ પર યોગ ને બૌદ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા છે. સંભવિત છે કે અદ્વૈતવેદાંતીઓએ લોકભાષામાં પ્રચાર કર્યો હોય. આ બતાવે છે કે યોગ, બૌદ્ધધર્મ અને વેદાંત—આ ત્રણના મિશ્રનથી શંકરના સમયમાં ઉત્તરભારતમાં અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર હતો. આ અદ્વૈતમત મુસલમાનોના ભારતમાં આવવાની સાથે સૂફીમત રૂપ ધારીને આવ્યો હોવાનું માની શકાય. આ સૂફીમત પણ અદ્વૈતવાદને વધુ સ્પષ્ટ કરનાર દાખલારૂપ થયો છે. આમ કબીરના અદ્વૈતમાં, ૧૫મી સદીમાં, બૌદ્ધ, ^૨ વેદાંત, યોગ, સૂફી તત્ત્વદર્શનનો સંરુપણ જણાય છે. પણ હજી કબીરપૂર્વના સાહિત્યમાં અદ્વૈતની ખોજ થવી જરૂરી છે. કબીર પછી તો સંતોની વિચારબાની અદ્વૈતધારાને સમર્થન આપનાર બની ચૂકી. રૈદાસ અને એના શિષ્યો અદ્વૈતના જ અનુયાયી છે. કબીરપંથીઓ બધાજ અદ્વૈતવાદી છે. દાદુ

૨. જુઓ : આ મહાનિબંધનો ખંડ ૨, પ્રકરણ—૩ કબીર

: ઇ. સ. ૧૫૪૪ થી ૧૬૦૩ : અને દાદુપંથી ગરીબદાસ, બખ્શા, ૨૦૪૫ અને હુંદરદાસ અદ્વૈતવાદી છે. મલ્હડદાસ, ભીખા, જગજીવનદાસ, બૂલાસાહેબ, ચારીસાહેબ, ગુલાલસાહેબ, પલ્લુડાસાહેબ આદિ બાનીઓ પણ અદ્વૈતવાદની પ્રકાશિકા છે. આધુનિક સમયમાં સ્વામી રામતીર્થ અદ્વૈતવાદ ને સાહિત્યનો સારો ફેલાવો કર્યો છે. આ પછી બંગાળમાં પણ ઘણા વરસ પછી રામકૃષ્ણ પરમહંસે અદ્વૈતધારાનું સિંચન કર્યું. વિવેકાનંદે અદ્વૈતવાદનું સ્વરૂપ નવી શૈલીમાં પ્રકટ કર્યું. પરિશ્રમના દેશોને અદ્વૈતવાદના ઔદિક સિદ્ધાંતો પ્રતિ વિવેકાનંદે જ આકર્ષ્યા.

સંસ્કૃત અદ્વૈતવાદને પ્રાયઃ અદ્વૈતવેદાંત કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ : વેદઉપનિષદઃ ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર એનાં ત્રણ પ્રસ્થાનો છે. એના પરથી ટીકાઓમાંથી અદ્વૈતદર્શન જન્મ્યું છે, જે અદ્વૈતવેદાંત તરીકે જાણીતું છે. હિંદી સાહિત્યમાંનાં પદો, ભજનોમાં જે અદ્વૈત છે તે અદ્વૈતવેદાંત જ છે એમ સંપૂર્ણપણે કહી શકાય તેમ નથી. એ શ્રુતિપ્રામાણ્ય નથી. હિંદી પદો અને ગુજરાતી ભજનોમાં અદ્વૈતવાદનું મુખ્ય પ્રમાણ સ્વાતુલ્ય છે. જ્ઞાનમાર્ગ (શંકરનો) કે જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયમાર્ગ કે જ્ઞાન-કર્મ-ભક્તિ સમુચ્ચયમાર્ગ (મધુસૂદન સ્વરૂપતી) પર શ્રદ્ધા ધરાવનારા સાચા અર્થમાં અદ્વૈતવેદાંતી છે. હિંદી-ગુજરાતી ભજન સાહિત્યમાં આવો શુદ્ધ અદ્વૈતવેદાંત મળતો નથી. એમાં બીજા અનેક-યોગ, બુદ્ધિ, સૂક્તી-વિચારધારાનો યોગ છે. જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ દ્વારા અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરવાની લગ્નની ભજનબાનીમાં સ્પષ્ટ છે. જ્ઞાન પણ ભક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના અહીં છે.

અનાત્મવાદ

અનાત્મવાદ આત્મવાદનો વિરોધી સિદ્ધાંત છે. આત્મવાદ બ્રહ્મભૂતપરંપરા ચા શ્રોતદર્શન છે, તો અનાત્મવાદ શ્રમભૂતપરંપરા ચા બોધદર્શન છે. અનાત્મવાદને પાશ્વિમાં અનાત્તવાદ કહે છે. એના બીજા

અન્ય પથો છે : ૧. નૈરાત્મવાદ, ૨. પુદ્ગલ પ્રતિષેધવાદ કે ૩. પુદ્ગલ નૈરાત્મવાદ. આ વાદમાં આત્માનો નિષેધ માનવામાં આવ્યો છે. કેટલાક માને છે કે એમાં આત્માનું અસ્તિત્વ નિષેધવામાં આવ્યું છે; પણ આ સર્વથા સાચું નથી. કારણ સ્વયં બુદ્ધ ભગવાને એને શાશ્વતવાદ ને ઉચ્છેદવાદનો મધ્યમામાર્ગ વિચાર કહ્યો છે. શાશ્વતવાદમાં આત્માની નિત્ય, કૂટસ્થ, ચિરંતન એકરૂપ સ્થિતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. જ્યારે ઉચ્છેદવાદમાં તો આત્માની કોઈ સ્થિતિના સ્વીકારનો પ્રશ્ન જ નથી કારણકે આત્મા જેવું કશું એવાદમાં સ્વીકાર્ય નથી. એ આત્મવિનાશનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરનાર વાદ છે. એ રીતે ઉચ્છેદવાદ એ ભૌતિકવાદ છે. બુદ્ધનો અનાત્મવાદ એ અભૌતિક નૈરાત્મ્યવાદ છે એમ ભગવાને પ્રતિપાદન કર્યું છે. બુદ્ધે આત્માનું વર્ણન નકારાત્મક વિધાનોથી કર્યું છે. રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, આત્મા નથી; એ સ્કંધ છે. અનાત્મવાદની વ્યાખ્યા અનેક રીતે થઈ છે. બુદ્ધને પૂછવામાં આવેલું કે જીવ અને શરીરની કેવી સ્થિતિ છે? મૃત્યુ પછી જીવની શી ગતિ? આનો ઉત્તર મૌનરૂપે ભગવાને આપેલો. અને "અવ્યાકૃત" સત્ તરીકે ગણવામાં આવેલ. એ સંઘી બુદ્ધના મૌનના અનેક અર્થો પટાવવામાં આવ્યા છે. આ મૌનના અર્થ પરજ અનાત્મવાદની સાચી વ્યાખ્યા સમાયેલી છે.

૧. ચેરવાદી નાગસેને : ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ : આત્માના વિષયમાં સંધાતવાદ અને સંતાનવાદને બુદ્ધાનું મંતવ્ય ગણ્યું છે. સંધાતવાદે રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પાંચને આત્માના સંધાત ગણ્યા છે. સંતાનવાદ અનુસાર આત્માના દોટકને ક્ષણિક ગણવામાં આવ્યા છે. જલપ્રવાહ કે દીપશિખાની જેમ આત્મા કેવળ સ્કંધનું જ સ્વરૂપ છે, સંતાન છે. આત્માને કોઈ જુદાઈ નથી, કૂટસ્થ અને નિત્ય સ્વરૂપ પણ અને નથી. એ નિત્ય પરિવર્તનશીલ છે. પણ બુદ્ધના કથનાનુસાર આત્મા

૧ તો સ્કંધોથી સિન્ન કે ન તો અસિન્ન છે. એટલે સંધાતવાદને બુદ્ધના ઉપદેશરૂપે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહિ.

૨. પુદ્ગલવાદીઓનો વિરોધ વસુબંધુ "અભિધર્મકોશ" માં કરે છે. પુદ્ગલવાદથી આત્મગ્રંથ જન્મે છે અને શાશ્વતતત્ત્વનો દોષ, પ્રવેશે છે. કોઈ સત્ત્વ, કોઈ આત્મા નથી.

૩. સર્વાસ્તિવાદી બૌદ્ધોએ આત્માવાદને સંતાનવાદના રૂપમાં લીધો છે. આત્મા અવસ્તુ નથી; પરંતુ વસ્તુ છે. પણ એ વસ્તુ સ્થિર નથી, કૂટસ્થ નથી, એ નિત્ય પરિવર્તનશીલ છે.

૪. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોએ આત્માને આલયવિજ્ઞાનના રૂપમાં ગણ્યો છે. એ રીતે આલયવિજ્ઞાન સંતતિવિજ્ઞાનથી સિન્ન છે. આલય-વિજ્ઞાન શંકરબેદાંતના આત્મા સાથે મળતું છે. ફેર એટલો છે કે આલયવિજ્ઞાનમાં આત્મા "અપેક્ષાકૃત ચલ" છે; જ્યારે શંકરબેદાંતમાં આત્મા "અચલ" છે. પણ સ્વર્ત્ત્ર યોગાચારી વિજ્ઞાનવાદીઓ — દિક્ષનાથ ને ધર્મકીર્તિએ આ ભેદને દૂર કર્યો છે. તેઓએ આલયવિજ્ઞાનને જ માત્ર સત્ માન્યું છે, ધ્રુવ કહ્યું છે, પણ નિત્ય નહિ. જ્યારે બેદાંતનો આત્મા નિત્ય છે. હવે ધ્રુવ અને નિત્યનો સામાન્ય અર્થ એક જ છે: આ શબ્દાર્થ વિવાદમાં ન પડીએ તો "આલયવિજ્ઞાન". જેને વસુબંધુ "વિશ્વપિતમાત્રતા" કહે છે તે બેદાંતના નિત્ય આત્માથી જરા પણ સિન્ન નથી.

૫. શૂન્યવાદી બૌદ્ધોએ બુદ્ધના મીનનો અર્થ બતાવ્યો કે પરમ સત્નું વર્ણન શબ્દ દ્વારા થઈ ન શકે. એ શૂન્યવાદી પ્રમાણે સત્ શૂન્ય છે.

શૂન્યવાદનો કેટલાકે "અભાવવાદ" એ "પ્રતિષેધવાદ" એવો અર્થ કર્યો છે. પણ હવે બૌદ્ધદર્શનના મર્મજોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ અર્થ ખોટો છે. આ શૂન્ય સત્ અને બેદાંતના પરમબ્રહ્મમાં નામ માત્રનો ફેર છે. આત્મવાદ દ્રવ્યમૂલક દૃષ્ટિ છે તો આત્મવાદ પર્યાય-

મૂલક છે. આત્મવાદ સ્થિરતાવાદ છે, તો અનાત્મવાદ ગતિવાદ છે. બંને સત્ત્વ નિરૂપણ કરે છે. આ બંને વાદની દૃષ્ટિ સુસંગત ને સુસંકલિત છે. આ બંને દૃષ્ટિનો ભારતીય જીવન અને સાહિત્ય પર પ્રભાવ પડ્યો છે. વર્તમાન ભારતમાં બ્રાહ્મણપરંપરાની વાતો વિશેષ છે. છતાં શ્રમણપરંપરા પણ મેટલીજ ભરેલી છે એ ભૂલવા જેવું નથી. અનાત્મવાદ એ નિમણિની અનિવાર્ય શરત છે. વિરક્તિ કે અનાસક્તિ દ્વારા જે મોક્ષ કે નિર્વણ લભ્ય છે. જોધ્યોએ જોરું કે ન્યાં સુધી આત્મગ્રહ છે ત્યાં સુધી પોતાપણાનું જ્ઞાન છે, બંધન છે, આસક્તિ છે. માત્ર આત્માને નિત્ય સત્ માનવાથી સાચી અનાસક્તિ કે વિરક્તિ જન્મતી નથી. અનાસક્તિ વિના મોક્ષ કે નિર્વણ અશક્ય છે. આ કારણોથી બુદ્ધે અનાત્મવાદની ખીમંડા શક્ય મેટલી કરી છે. બુદ્ધ સમયમાં આત્મવાદમાં દોષ હતા. આત્માને નિત્ય અને કૂટસ્થ માનીને આત્મા માટે ચક્ષો, જપ વગેરે ચતુર ને પશુબલિદાન અપાતાં. બુદ્ધે વૈદિક હિંસા તથા વ્યવહારના દ્વૈતવાદ અર્થત્વ જાતિપાંતિના, ઉચ્ચ-નીચના ભાવનો વિરોધ કરતાં અનાત્મવાદની માંડણી કરી, જેને પરિણામે ચક્ષુ તથા વ્યવહારના દ્વૈતવાદની વ્યર્થતા સિદ્ધ થઈ. અહીં અનાસક્તિ તથા સમયચર્ચા સિદ્ધાંતોને આધારશિલા મળી.

પ્રાચીન ભારતમાં અનાત્મવાદી ચોક્કસી સિદ્ધો જોધ્ય હતા. એવી માન્યતા છે. એ સિદ્ધો તત્ત્વવિદ્યાના જાણકાર હતા. એના અનુચર્તા નાય લોકો પણ અર્ધ જોધ્ય અને અર્ધ યોગી હતા. એમની રચનાઓમાં અનાત્મવાદ આધ્યાત્મિક જીવન અને અનુભૂતિનો પ્રેરક છે. સિદ્ધો ને નાયો માટે અનાત્મવાદ જીવનની, સંસારની અસારતાનો પ્રેરકો સિદ્ધાંત બની ગયો; તો અનુભૂતિના રૂપે અનાત્મવાદ શૂન્યવાદ કે શૂન્યની પ્રતીતિ કરાવનાર સિદ્ધાંત બની રહ્યો. નાયસપ્રદાયની ઊંચાને કારણે નિર્મુણોપાસક સંતો તથા સૂફીઓ પર પણ અનાત્મવાદનો પ્રભાવ પડ્યો છે. સમુદ્રોપાસક સંતો પણ બુદ્ધના કરુણાના સિદ્ધાંતથી પ્રભાવિત

યવા છે, તેવા અનાત્મવાદ કે શૂન્યવાદથી બંજાવા નથી.

ભારતીય સંતસાહિત્યમાં ને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે સંતો પાડ્યા છે તેમના માનસ ઉપર બુદ્ધતા અનાત્મવાદની અને વૈદિક આત્મવાદની સ્પષ્ટ રેખાઓ ચિત્રિત થયેલી છે. એમના કથનમાં, ઉપદેશમાં જે બંનેનો સમન્વય સધાયો છે. બુદ્ધની વિચારસરણીથી સિદ્ધ થાય છે કે અનાત્મવાદ વસ્તુતઃ મૌનવાદ કે રહસ્યવાદ છે; એને બુદ્ધિ દ્વારા સમજી નથી શકાતો. આ રહસ્યવાદ ભજન-સાહિત્યમાં કંઈક ઓ બુદ્ધતા રહસ્યવાદ સાથે જોડે અનુબંધિત છે. આથી નિર્મુલ્લ ભજનિક સંતોની પરંપરાને કેટલાક વાસ્તવમાં શ્રમણ પરંપરાની જ વિચારધારાનો કાંટો માને છે. કારણકે એમને મતે સમતા - મધ્યમતા, વતિપાતિનો ઉરછેદ, શૂન્યતા વગેરે નિર્મુલ્લોપાસકોમાં છે. પણ આ કથન એકાગ્રી છે. નિર્મુલ્લો પર આત્મવાદી પરંપરાની અસર પણ છે. આત્મા, પ્રજ્ઞા, શૂન્ય આત્મવાદીઓને મન અભિન્ન છે. મૌન જ એનું લક્ષણ ગણવામાં આવ્યું છે. કબીર, રૈદાસ, દાદુ વગેરે સંતો આ મૌનને જ શ્રેય ગણે છે. મધ્યકાળના રહસ્યવાદીઓ તરીકે એમનું સ્થાન ગણી શકાય છે.

નિર્મુલ્લ-સંપ્રદાય:

"નિર્મુલ્લ" શબ્દોનો પારિભાષિક અર્થ સત્વાદિગુણોથી રહિત કે એનાથી પર એવી અનિર્વચનીય સંજ્ઞાનો બોધક છે. પરમતત્ત્વ, પરમાત્મા કે પ્રજ્ઞા તરીકે પણ નિર્મુલ્લનું અર્થઘટન નિર્મુલ્લનું કરી શકાય. સંપ્રદાય શબ્દથી નિર્મુલ્લશકિતમાં માનવાવાળી અનેક વ્યક્તિઓનો સમૂહ એવો થઈ શકે છે. સંપ્રદાય શબ્દમાં ગુરુ-ઉપદેશની પરંપરા એવો અર્થ પણ અનુસૂત છે. આવા લોકોની વિચારધારાને "નિર્મુલ્લમત" કહી શકાય. એનું બીજું નામ "નિર્મુલ્લસંતમત" છે. તો કોઈ "નિર્મુલ્લનિયા" તરીકે પણ

નિર્મુલ્યસંપ્રદાયને પ્રજ્ઞ બોળવાને છે. તો નિર્મુલ્યપદ કે નિર્મુલ્યમાર્ગ તરીકે પણ આ સંપ્રદાય ભારતમાં વ્યાપ્ત થયો છે. માર્તુ દૂંડું નામ સંત-સંપ્રદાય પણ છે. "નિર્મુલ્ય" શબ્દ "દેવ" : પરમાત્મા : ના વિશેષ તરીકે જ્ઞેતાત્વ -રોપનિષદ" : ૬-૧૧ : માં છે. જે સર્વભૂતોમાં ક્ષતિહિત, સર્વવ્યાપી, સર્વકર્મ-અધિભાતા, સર્વસાક્ષી, સર્વચેતનાધીશ કે નિરુપાધિક છે. ૧૩
"નિર્મુલ્ય હોવા છતાં મુણોનો ભોગ કરનાર છે" એમ કૃષ્ણે કહ્યું છે.

"નાસદીય સુકત" માં પણ નિર્મુલ્ય પ્રથમ વિશે કહ્યું છે કે "ન્યારે સૃષ્ટિનો અર્થભાવ નહોતો ત્યારે ન સત્ હતું, ન અસત્ હતું. એ સજનમાં પણ માન સાવનું ધણીવાર રટણ થતું હોય છે, ઉ.ત. :-

"નહિ રે મેરુ ને નહી રે મેદિની

તે હી મારો ધણી આપોઆપ"

નેસલ તોરલ.

એમ છે. કબીર પોતાના એક પદમાં નિર્મુલ્યનો અર્થ "મુલ્ય" માપે છે. : ક.વ. . પદ ૧૮૩ : "મુન ક્ષતીત" કે "નિર્મુલ્ય પ્રથમ" ની ઉપાસનામાં કબીરે સારી સંખ્યામાં સજન - પદ લખ્યાં છે. : ૫૬-૩૭૫ : કબીર "નિરમુલ્ય રામ", "નિરમુલ્ય" નેવા શબ્દપ્રયોગો નિર્મુલ્ય પ્રથમ માટે કરે છે. : ૫૬ ૪૬ : . પરંતુ એક પદમાં, : ૫૬ ૧૮૪ : કહે છે કે "રાજ્ય, તામસ ને "સાતિય" (સાત્વિક) " એ ત્રણ નિર્મુલ્યની માયા નેવા છે. છતાં એ પ્રણેયી પર પણ નિર્મુલ્ય રહેલું છે. પ્રથમ મુણાતીત હોવાને લીધે "નિર્મુલ્ય" કહેવાય છે. મુણમાં નિર્મુલ્ય છે ને નિર્મુલ્યમાં જ મુણ છે. લોકો માના નિર્મુલ્ય પ્રથમને જ અજરામર કહે છે. એ અજન હોવાને લીધે અનિર્વચનીય છે. એ કોઈ રૂપ, રંગ, માકાર, શબ્દ નથી. એ ઘટધટમાં વ્યાપ્ત છે. પિંડથી પ્રથમાંડ સુધી એ વ્યાપ્ત છે. એ કાલાતીત છે. અતિ છે. અનાદિ છે. કબીરનો હારિ માવો વિલક્ષણ છે. "નિર્મુલ્યમંથ"

૧૩ : જુઓ ગીતા અધ્યાય -૧૩ સ્લોક ૧૫

મુસલમાનોના ભારતમાં આવ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે એવી પણ એક માન્યતા છે. અલબત્ત, "નિર્મુલ્કપથ" એ કાળે એક "સામાન્ય સક્રિયમાર્ગ" રૂપે હતો. સમુદાયોપાસનાથી સિન્ન એવી એક/વરવાદો કે બ્રહ્મવાદી ભાવનાથી નિર્મુલ્કપથ ભારતમાં એ કાળે વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો. પચમવસી ખુદાવાદ તરફ નિર્મુલ્કપથ કોઈને ઠંભેલો લાગતો. એમાં કૈવનીયના કે વતિપદ્ધતિના લેક ઇસ્લામની સુષ્ટિમાં નથી એ પ્રકારની ભાવના છે. આ માટે કબીરને "નિર્મુલ્ક-માર્ગ"ના પ્રધાન પ્રવર્તક માનવામાં આવ્યા છે. એમાં કબીરે મદ્દેતવાદની ઓવા સંમીલિત થવા દીધી છે. બીજા બાજુ સૂફીવાદી વિચારધારા પણ એણે જાણી છે અને એની પણ અસર થોડીક ગ્રહણ કરી છે. આમાં સાસ્ત્રિક જીવનનો પ્રચાર મુખ્ય ઇસ્લામપ્રેમના અનુલક્ષમાં, એમણે કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યો છે. આને પરિણામે સક્રિયકાવ્યમાં અંતર્ગત સમુલ્લ અને નિર્મુલ્ક નામથી ઉલ્લેખાતી બે સિન્ન સિન્ન વિચારધારાઓ ભારતીય ધર્મચિંતનમાં ૧૫મી સદીના અંતિમ સામયી આદેસી ૧૭ મી સદીના અંત સુધી સમાંતર વહેતી રહી છે.

નિર્મુલ્કધારાના બે સ્વરૂપો રહ્યાં છે: ૧. જ્ઞાનશ્રી ૨. મુખ્ય પ્રેમમાર્ગી.

નિર્મુલ્કપ્રધાનના વિકાસમાં રામાનંદનો કાળો મહત્ત્વનો છે. આની પૂર્વે નામદેવની રચનાઓમાં નિર્મુલ્કપ્રધાનના બીજ રહેલાં છે. રામાનંદ અને રાધવાનંદની રચનાઓમાં નિર્મુલ્ક સંપ્રદાયની પુષ્ટિરૂપ હકીકતો આવે છે. છતાં જે દાર્શનિક વિચારો ઉપનિષદોમાં છે તે જ નિર્મુલ્કમાર્ગને મૂળ સ્વરૂપે અનુકુળ અને પ્રેરક થવા છે. મુસલમાનોની સાથે પણ મતસંવાદ સ્થાપી શકનાર નિર્મુલ્કપથ આ સમયમાં વિકાસ પામ્યો છે. છતાં એના બીજરૂપ ઉલ્લેખ છેક પાંચમી-છઠી સતાબ્દીઓ —માંના બોધ્ય ને જોને મંતાનુવાચીઓનો નિર્મુલ્ક-બ્રહ્મ વિશેના કથનોમાં છે.

વાસ્તવમાં નિર્ગુણ સંપ્રદાયનો મૂળ સ્ત્રોત પ્રાચીન ભારતીય કોઈ ને કોઈ વિચારપરંપરામાં સંસ્પૃષ્ટ છે ન. આથી એનું સાહિત્ય કોઈ રીતે આર્થતુક મહી શકાય તેમ નથી.

નિર્ગુણસંપ્રદાય કબીરના પ્રયત્નોથી સ્થાપિત થયેલો એમ માનવું સૂલભરેલું છે. એની રચનાઓ માત્ર નિર્ગુણસંપ્રદાયના જ સિદ્ધાંતોને પ્રકટ કરતી નથી. એણે એને પૂર્ણ રીતે આંતરિયા કરવા પણ સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કર્યો નથી, તેમ કોઈ નવો પથ સ્થાપવાની પણ પરવા કરી નથી. એની રચનાઓમાં મુખ્ય ધર્મોના ને સંપ્રદાયોના ઉલ્લેખ મળે છે, પણ એ સાચા ધર્મતત્ત્વની શોધનું સૂચક છે. ધર્મજીવોના નામનો પણ પોતાની હકીકતોની પુષ્ટિ માટે રચનાઓમાં નિદેશ કર્યો છે. આમ કબીરે વ્યર્થ પદ્ધતિ, મધમતાનુસરણ, બાહ્યાડંબર, શાસ્ત્રીય વિડબના જેવી ધર્મના નામે પ્રચલિત થતી રહેતી સામાજિક પ્રતિબોધો વિરોધ કર્યો છે, એણે સ્વાનુભૂતિ નું મહત્ત્વ પ્રકટ કર્યું છે.

નિર્ગુણ ભક્તિ

શ્રીમદ્ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં નિર્ગુણી ભક્તિનો ઉલ્લેખ છે. ભગવાન કહે છે કે "જે મારા ગુણો સાંભળીને મનની ગતીને અવિચ્છિન રૂપમાં મારામાં (અંતર્યામીમાં) સંચારિત કરે છે, જે મારામાં મહેતુક પ્રેમભાવ રાખે છે, તે નિર્ગુણી ભક્તિના સાધક કહેવાય છે." અ.-૨૩.

શ્લોક ૧૧-૧૨

સુગુણ સંપ્રદાય

પંચરાત્ર કે ભાગવતના મતાનુસાર બ્રહ્મ અદ્વૈત, અનાદિ, અનંત, નિર્લિંગાર, ચેતનાર્થી, સર્વવ્યાપક, અગ્રીમ, અર્હતસ્વરૂપ છે. આકાર, દેશ ને કાલથી રહિત પૂર્ણ, નિત્ય, એ વ્યાપક છે. પરંતુ એમાં અપ્રાકૃત

ગુણ માનવામાં આવ્યા છે. ષડ્ગુણયુક્ત હોવાથી જ્ઞેતૃભને પરબ્રહ્મ
"ભગવાન" કહેવામાં આવે છે. સર્વ દર્શનોથી વિનિર્મુક્ત, સર્વોપાધિથી
વિવર્જિત, સર્વ કારણોનું કારણ, ષડ્ગુણરૂપ પરબ્રહ્મ નિર્મુલ અને સગુણ
બને છે. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત હોવાથી તે નિર્મુલ છે, તો જે અલૌકિક
ષડ્ગુણયુક્ત હોવાથી સગુણ છે. આ છ ગુણો જોઈએ, વીર્ય, ^{યશ}શ્રી, જ્ઞાન
અને વૈરાગ્ય- આ છ ભગ જેમાં હોય તે ભગવાન કહેવાય છે.

જાત- કલ્યાણ માટે જ ભગવાન પોતે જ વ્યુહ, અર્થાવતાર,
વિભવ તથા અંતર્યામી ચાર રૂપોની સૃષ્ટિ કરે છે. આ વ્યુહ ચાર છે-
વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન ને અનિરુદ્ધ. ષડ્ગુણયુક્ત ભગવાનજ સમસ્ત
ભૂતનાની હોવાથી વસુદેવ કહેવાય છે. " વિભવનો અર્થ છે અવતાર,
જે મુખ્ય ને ગોણ બે પ્રકારનો છે. બધા પ્રાણીઓના હૃદયમાં વાસ
કરનાર ભગવાન "અંતર્યામી" છે. શંકરાચાર્યે પંચરાત્રના ઉપર્યુક્ત મતનું
બંધન કર્યું છે અને એને અલૌકિક કહ્યો છે. પણ રામાનુજાચાર્યે એને વેદ-
વિહિત સિદ્ધ કરી બાદરાણના બ્રહ્મસૂત્રોની વ્યાખ્યા "પ્રીભાષ્ય" માં
પ્રમાણિત કરી છે. આ મતના આધાર પર મધ્યયુગમાં વૈષ્ણવ
ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર ને ભગવાનના વિભવાવતારોની લીલાઓનું વર્ણન-
કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ભક્તિના અનેક સંપ્રદાયો રચાયા. એમાં ભગવાનના સગુણ
રૂપ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કેમકે તે પૂજા, ઉપાસના, આરાધના
અને ધ્યાનનો સહજ વિષય બની શકે છે. માની વિરુદ્ધ નિર્મુલ
સંપ્રદાયોનો પ્રચાર કર્યો છે. કબીર, રૈદાસ, દાદુ ગજેરે નિર્મુલ -
ઉપાસક સંતોએ બ્રહ્મની સગુણતા તથા તેના વ્યુહ, અવતાર તથા
મૂર્તિઓની પૂજા ઉપાસનાનો નિષેધ કર્યો છે. કેટલાક ચિંતકો
નિર્મુલમતને તત્કાલીન વિદેશી અસરનું પરિણામ કહે છે, ને સગુણને
શુદ્ધ ભારતીય ભક્તિ પદ્ધતિ કહે છે. પણ વાસ્તવમાં નિર્મુલવાદ

ઉપનિષદનાં બ્રહ્મવાદની ભાવનાથી ભિન્ન નથી. ભારતીય ઉપાસનાપદ્ધતિમાં નિર્ગુણવાદજ કદાચ પ્રાચીનતર છે. તત્ત્વઃ નિર્ગુણ ને સગુણના ભેદ દૂર કરવાના પ્રયત્નો પ્રાચીન કાળથી થયા છે. સગુણોપાસના સુગમ ને નિર્ગુણોપાસના કઠિન માનવામાં આવી છે. ભગવાને ગીતામાં સ્વયં કહ્યું છે કે આત્મ-સમર્પણયુક્ત સગુણ ભક્તોની પ્રેમથી સાધના સંસારસાગરને શીઘ્ર તારનાર છે. (ગીતા, અધ્યાય ૧૨, શ્લોક ૫-૭). ભક્તિકાલીન સગુણોપાસક કવિઓએ પણ નિર્ગુણની અસ્વીકૃતિ નથી કરી; પણ ભક્તિ-સાધના માટે એને અવ્યાવહારિક ગણી છે.

તુલસીદાસે નિર્ગુણ ને સગુણમાં અભેદનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. પણ એમને અંતર્યામી કરતાં બહિર્ગામી રામ વિશેષ પ્રિય છે. સગુણ રૂપ સુગમ છે કેમકે એ ઇન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞાત છે. પણ વિચાર કરતાં સગુણરૂપ જ બધું કઠિન પ્રતીત થાય છે. તુલસીદાસ કહે છે કે નિર્ગુણરૂપ સુગમ છે, સગુણજ દુર્ગમ છે. અવતારવાદ ભક્તને માનવો સહેલો છે પણ તર્કવાદીઓ માટે સહેલો નથી; એટલે સગુણભક્તિમાં હૃદય ભક્તનું જોઈએ. જેની પાસે એવું હૃદય નથી એને મન સગુણભક્તિ સમજવી મુશ્કેલ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સગુણતાનો આરોપ સ્પષ્ટતથા વિરોધપૂર્ણ છે. બલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મને સગુણ, નિર્ગુણ-સાકાર, નિરાકાર-સાકાર એમ ત્રેણા "વિરુદ્ધધર્મશ્રત્ત્વ" નું આલેખન કરીને સમાધાન કર્યું છે. ભક્ત ત્યારે બ્રહ્મને ભગવાન રૂપે કલ્પે ત્યારે એ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે સગુણતાનો આરોપ કરે છે. એ ભગવાનને કરુણામય, દીનબંધુ, રક્ષક વગેરે શ્રેષ્ઠ ગુણોથી વિભૂષિત કરે છે. સૂક્ષ્મતાથી જોતાં સ્વીકાર કરવો પડે છે કે બ્રહ્મના અવતારો કે એની સાકારતાનો વિરોધ કરનારા નિર્ગુણોપાસકો એ નામ સાથે સ્વરૂપનો પણ કોઈને કોઈ અંશનો આરોપ કરે છે. આ રૂપનું આરોપણ પ્રતીક ને રૂપક દ્વારા

યત્ન હોય છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયગમ્ય બનાવવા માટે આટલી સગુણતા દુર્લભાર છે. આમ સમિત માત્ર સગુણતામૂલક છે, વિરોધ કેવલ અવતાર અને મૂર્તિપૂજાના સબંધે હોય છે જે નિર્ગુણવાદી છે. તે ભગવાનના અવતારોનું વિશેષતઃ તો પુરાણોમાં વર્ણવાયેલા અવતારોનું અને મૂર્તિપત્ર ખડન કરે છે, જ્યારે સગુણવાદી કોઈ અવતારવિશેષ, મૂર્તિપત્ર તરફ મન-મસાવની સમિતને આવશ્યક ગણે છે.

મધ્યયુગમાં રામ અને કૃષ્ણના અવતાર પૂરે આધારિત સગુણ-સંપ્રદાય વિકસિત બને છે. રામસમિતનો પ્રચાર રામાનંદના શ્રી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત પુષ્પિમાર્ગે ચાલતેલસસંપ્રદાય, રાધાવલ્લભ સંપ્રદાય, સખી-સંપ્રદાય અને ગૌડીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અધિક પ્રભાવશાળી હતા. આ બધા સંપ્રદાયોએ કૃષ્ણ કે રાધા-કૃષ્ણને ઇષ્ટદેવ માની એની લીલાનું ગાન કરી સગુણસમિતનો પ્રચાર કર્યો.

શૈવમત

શિવને પરમેશ્વર માનવાવાળા શૈવ મતાનુયાયી ગણાય છે અને એના મતને શૈવમત કહેવામાં આવે છે. શિવનો અર્થ છે કલ્યાણ. આ સંપ્રદાયમાં રુદ્રના ગુણોની તે રુદ્રોની તે રુદ્રાણીની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વિશ્વવ્યાપિની સમિત ભવંકર નથી, પણ કલ્યાણકારી છે એના પરથી કલ્યાણકારી શિવનો પ્રસિધ્ધ થયો છે. પ્રાચીન ભારતમાં રુદ્રને શિવ કે ઇશ્વર માનવામાં આવ્યા. શંકર તે શંભુ એના પર્યાયો છે. મહાભારતમાં માહેશ્વરોના ચાર સંપ્રદાય વર્ણવવામાં આવ્યા છે: શૈવ, પાશુપત, કાલદમન અને કાપાલિક. ચામુનાચાર્યે કાલદમનને કાલામુખ કહે છે. આ ચાર સંપ્રદાયોના મૂળ ગ્રંથોને "શૈવાગમ" કહે છે, જેમાંના કઇક વૈદિક છે અને કઇક અવૈદિક છે.

ઉપર્યુક્ત ચાર સંપ્રદાયોમાં કાપાલિક અને કાલામુખ પરમેશ્વરને રુદ્ર રૂપમાં માને છે. તેઓ નામમાત્રીય છે, અને એમની સાધનાઓ મત્સ્ય બીજા સ્વરૂપ છે, પંચસત્રનો વિકાસ થયા પછી પાશુપત મતનો વિકાસ થયો છે. એના સંસ્થાપક લકુલીશ હતા. એમણે લકુલીશ અર્થત્વ લકુલધારીના રૂપમાં પરમેશ્વરને માન્યો છે. આ મતોમાં રુદ્ર રૂપ મુખ્ય છે. એની પ્રતિક્રિયાના કળ રૂપ અને શંકરાચાર્યના મદ્વેત-વાદથી પ્રભાવિત થઈને ૬ મી સદાબ્દીમાં "કાશ્મીર શૈવ મત" નો નાવિસાવ થયો; એમાં શિવ રૂપને પ્રધાનતા આપવામાં આવી. ૧૧મી સદીમાં આ મદ્વેતવાદના વિરોધમાં સિંગાચત કે બીજા શૈવમતનો જન્મ થયો, જેનું દર્શન "સકિતવિશિષ્ટમદ્વેતવાદ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કાપાલિકો છ મુદ્રિકાઓ બંધે છે તે એનો પ્રયોગ કરે છે. એ છ મુદ્રિકા કંઠહાર, માલમ્બ, કર્ણમ્બ, મૂડામણિ, ભસ્મ અને ચત્રોપવીત. કાલામુખોનું કહેવાનું છે કે જો કોઈકે ને પારલોકિક સર્વ કામનાઓ તૃપ્ત કરનાર સાધન છે - કપાલમાં ભોજન કરવું, ચળ્લી રાજ શરીર પર ચોળવી અને જેનું સ્પર્શ કરવું, હંડ રાખવો, બધ્ધર રાખવું અને એના પર બેસીને સાધના કરવી. એવા નામમાત્રીઓનો ખત સાચો શૈવમત નથી એ સ્પષ્ટ છે. શૈવમતના મુખ્ય ચાર સંપ્રદાય છે. પાશુપત, શૈવસિદ્ધાન્ત, કાશ્મીર શૈવમત અને બીર શૈવમત. પહેલાંનું કે-ક ગુજરાત અને રાજપૂતાના, બીજું તમિલકેશ, ત્રીજું કાશ્મીર, અને ચોથાનું કર્ણાટક છે.

પાશુપતનો મૂળ સૂત્રગ્રંથ મહેશ્વરકૃત "પાશુપતસૂત્ર" છે જે પર કોંડિન્નનું "પ્રમાર્થસાહ્ય" રચાયું છે. એ સાહ્ય અનુસાર પાંચ પદાર્થ છે: કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ અને ફલ. જીવ ને જડ જગતને કાર્ય કહે છે. પરમાત્માને કારણ કહેવાય છે. એની સાસ્ત્રીય સંજ્ઞા પતિ છે. વિત દ્વારા પશુ અને પતિનો યોગ થાય કહે છે.

જૈવસિદ્ધાંતના અન્ય ગ્રંથ તા મિલમાં છે. એમાં પતિ, પશુ ને પાશ-ને વ્રજ પરમ તત્ત્વો માનવામાં આવ્યા છે. પતિ ઈશ્વર છે, જીવ પશુ છે, તે અજ્ઞ અને અણુ છે. પાશ ચાર પ્રકારના છે - મલ, કર્મ, માવા અને રોધશક્તિ. પશુપતિના શક્તિપાશથી, અર્થાત્ અનુગ્રહથી, પાશરહિત પશુ થાય છે. માજ સાચી જીવની મુક્તાવસ્થા છે. કાશ્મીર જૈવમત અદ્વૈતવાદ છે. એમાં ને અદ્વૈતવેદાંતમાં અંતર છે; અદ્વૈતવાદના પ્રહમમાં કર્તૃત્વ નથી જ્યારે કાશ્મીર જૈવમતના પરમેશ્વરમાં છે. અદ્વૈતવાદ જ્ઞાનમાંથી છે, એમાં ભક્તિનો સમન્વય જ્ઞાનથી નથી થતો. કાશ્મીર જૈવમતમાં જ્ઞાન ને ભક્તિનો સમન્વય છે. એમાં વિવર્તવાદ અને પરિણામવાદનો સ્વીકાર નથી; પણ આભાસવાદનો પુરસ્કાર છે. કાશ્મીર જૈવમતની બે શાખાઓ છે: સ્પંદશાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર. પહેલાના મુખ્ય ગ્રંથ વસુગુપ્તના "શિવસૂત્ર" ને "સ્પંદકારિકા" છે. બીજાના સોમાનંદકૃત "શિવદૃષ્ટિ", ઉત્પલાચાર્યકૃત "ઈશ્વરપ્રત્યક્ષા-કારિકાવિમણિ" અને તન્નાલોક" છે. બન્ને શાખાઓનો તત્ત્વવાદ એક જ છે, જે શાકત તત્ત્વવાદથી તદ્દન મળતો છે. બંનેમાં તદ્દાવત ગ્રંથો છે કે સ્પંદમતમાં ઈશ્વરાદ્યની અનુભૂતિનો માર્ગ ઈશ્વરદર્શન અને તેની દ્વારા અશુદ્ધિનિવારણ છે.

બીર શૈવમતનો સ્થાપક બન્યો છે, એમના મા-ચચુય બ્રહ્મસુત્રપર
"શ્રીકરમા બ્ય" અને "સિદ્ધાન્તશિખામણિ" છે. એની દાર્શનિક દૃષ્ટિ
વિશિષ્ટાદર્શનવાદ છે. એમાં "સ્વપ્નચિદ્વિરોધકિત વિશિષ્ટજન" અને

"સૂક્ષ્મ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ" શિવનું અદ્વૈત છે. પરમતત્ત્વ શિવ પૂર્ણતારૂપ કે પૂર્ણસ્વાતંત્ર્યરૂપ છે. એની પરિભાષિકી સંજ્ઞા "સ્થલ" છે. જે મતને લિંગાયત પણ કહે છે. કેમકે એના અનુયાયી શિવલિંગ પૂજે છે.

શૈવાગમ:

શૈવામતનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર શૈવાગમ છે. ઉપાગમોથી એની સંખ્યા ૨૦૦ની યવા અથ છે. ૭ થી સદી પહેલાની તેની રચનાઓ મળી આવે છે. ચાર શૈવ સંપ્રદાયોમાં તેનો વિકાસ થયો છે. અનુષ્ઠિત પ્રમાણે નિગમ નેટલું ૪ એનું મહત્ત્વ છે. કેટલાક આ આગમોને મોક્ષાસ્ત્ર માને છે. શૈવ ઉપાસના પ્રાચીનતમ ઉપાસનાઓમાંની એક છે, જે નિર્વિવાદ છે, અને એનો પ્રભાવ ભારતીય પ્રણાલી પર વ્યાપક છે. મુખ્ય શૈવાગમ "માલની વિશ્વાસ" "સ્વચ્છદ" "વિજ્ઞાનભૈરવ" "ઉચ્છ્વભૈરવ" "નાનદભૈરવ" "મૃગેન્દ્ર" માતૈય" "નેત્ર" "નેરવાસ" "સ્વયંભૂ" "રુદ્રયામલ" અને "કામિકા" — મૂલતઃ આ દ્વૈતપ્રતિપાદક છે. પાછળથી એની અદ્વૈતવાદી વ્યાખ્યા વસુગુપ્ત અને એની પછીના કાશ્મીરના દાશનિ-કોમે કરી. આ આગમસાહિત્યનો ભારતીય સાહિત્ય અને કલા પર ઉડો પ્રભાવ છે. કાલિદાસનાં વૃણ નાટકોમાં યંગલસલોકમાં પણ આ અસર પડી છે. નાટક, નૃત્ય, ચિત્ર, વાસ્તુ, ચિત્ર, સંગીત, સંલક્ષાસ્ત્ર વોગસાસ્ત્ર, ન્યાયસાસ્ત્ર, સાંખ્ય, વૈશેષિક, સર્વ ક્ષેત્રોમાં આરભમાં એનો પ્રભાવ છે. એનું કારણ લોકગ્રધ્યા સાથે શૈવાગમોની સંવાદિતા છે. ધીમે ધીમે આ આગમોની ગણના વેદની સમકક્ષ થવા લાગી અને મધ્યયુગના ઉત્તરાર્ધ સુધી પહોંચતાં તો નિગમ અને આગમ એકથી, સ્વતઃ પ્રમાણ થઈ ગયા. આ આગમગ્રંથો અનુસાર ૩૬ તત્ત્વો છે. ૨૪ તત્ત્વો તો સંખ્યાનાં છે. એમાં ૭ મિશ્ર તત્ત્વ : કાલ, નિયતિ, કલા, વિદ્યા, રાગ, અશુક્રમાયા, અને પ્રકૃતિ-માયા; અને ૫ શુદ્ધ તત્ત્વ

: શિવ, શક્તિ, સદાશિવ, ઈશ્વર અને શુદ્ધ વિદ્યા : એમ કુલ ૩૬

તત્ત્વો ગણી શકાય.

શાક્ત મત

શક્તિના ઉપાસકો તે શાક્તો અને તેના ધર્મને શાક્તમત કહે છે. આ મતમાં પરમૈશ્વરની કલ્પના સ્ત્રી-રૂપમાં કરવામાં આવી છે અને એને શક્તિના નામથી ઓળખવામાં આવી છે. શક્તિને જ માનદલેરવી, મહાલેરવી, ત્રિપુરહુદરી, લલિતા વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવી છે. શક્તિની ઉપાસના ત્રણ રીતે થાય છે: ૧. સામાન્ય શિષ્ટ-પદ્ધતિ, જેમાં અહિંસાત્મક રીતે આરાધના છે; ૨, લવંકર પદ્ધતિ જેમાં શક્તિનો સંબંધ કાપાલિકો અને કાલગુપ્તોના મતથી છે, ^એ પશુ-તથા-મનુષ્યોનું બલિદાન વિહિત છે; ૩. લાવાત્મ પદ્ધતિ, જેમાં સાધક, ઈશ્ટની સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. યજુ કરીને આ ત્રીજી પદ્ધતિ જ સાચા અર્થમાં શાક્ત ^{મનુષ્ય} સાર્વ કરનાર છે. પ્રથમ ને ત્રીજી પદ્ધતિના અનુયાયીઓ ક્રમશઃ સ્માર્ત ને સંબંધ કહેવામાં આવે છે. શાક્તમત અદ્વૈતવાદનો સાધના-માર્ગ છે. શાક્તોની પ્રત્યેક સાધનામાં અદ્વૈતવાદ જોતપોત રહે છે. શાક્તમતના બે સંપ્રદાય છે ૧. કૌલ સંપ્રદાય ૨. સમયાચાર મત : કે સંપ્રદાય: . કૌલ શક્તિ સાથે શિવના સમર્પનો ઈશ્ટ ગણે છે, "કુલ" નો અર્થ છે શક્તિ કે કુંડલિની અને "અકુલ" નો અર્થ છે શિવ. જે યોગક્રિયાથી કુંડલિનીનું અભ્યુત્થાન કરી સહસ્ત્રારચિત્ત શિવની સાથે સંમેલન કરાવે છે, તે કૌલ છે. કોલાચાર જ કુલાચાર કે વામાચાર છે. આ નાચાર અર્ધ, મસિ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મેયુન- આ પાંચ "મકારો" કે તત્ત્વોના સહયોગથી અનુષ્ઠિત થાય છે. આ પાંચ "મકારો" નું રહસ્ય નિતાંત ગૂઢ છે. મર્દિનો અર્થ શરાબ નથી, પણ પ્રહમરૂપમાં રહેલ સહસ્ત્રહલ કમળનું અમૃત છે. જે પુણ્ય ને પાપરૂપી પશુનોને જ્ઞાનરૂપી ખડકથી મારે છે, તે પોતાના મનને પ્રહમમાં લીન કરે છે તે જ મર્દિહારી છે. મત્સ્ય શરીરરચ ઈંડા તથા પિંગલા અર્થાત્ ગંગા અને યમુના નામની નાડીઓને પ્રવાહિત કરનાર દ્વાસને-પ્રસ્વાસ

છે. મત્સ્યલક્ષી એ છે કે જે પ્રાણાયમ દ્વારા સ્વાસ-પ્રસ્વાસને બંધ કરી પ્રાણવાયુને સુષુમ્ણા નાડીમાં સંચારિત કરે છે. અત્ત સંગનો ત્યાગ એનું નામ મુદ્રા છે. એ સ્તંભનો દ્યોતક છે. સહસ્રારચ્છ-સ્થિત શિવ તથા કુંડલિનીનું અથવા પ્રાણ ને સુષુમ્ણાનો સહવાસ કે યોગાપ એ મેધુન છે. આ રીતે પાંચ "મકારો" નો સંબંધ અંતર્યોગથી છે; પણ કાલંતરમાં શાકતોએ અતિરિક્ત સાધનાને છોડીને બાહ્યસાધનોને સ્વીકારીને પાંચ "મકારો" ને એમણે ભૌતિક અથવા સ્વીકાર્યા ગયાની આ મક્કની નિંદા કરીર, તુલસી વગેરે સંતોએ કરી છે.

સમયમાર્ગમાં અંતર્યોગને પ્રાધાન્ય છે. "સમય" નો અર્થ છે હૃદયકાંક્ષા ચક્રની ભાવના કરી પૂજાનું વિધાન કે શક્તિની સાથે અધિષ્ઠાન, અનુષ્ઠાન, અવસ્થાન, નામ તથા રૂપલેદથી પંચ પ્રકારે સામ્યધરનાર, શિવ-શક્તિનું સામરસ્ય. સમયાચારમાં મૂલાધારમાં સુખ કુંડલિનીને જાગૃત કરી સ્વાધિષ્ઠાનાદિ ચક્રોમાં સહસ્રાર ચક્રમાં વિરાજમાન સદાશિવની સાથે સંયોગ સાધવો એ પ્રધાનાચાર છે. સમયાચારી લક્ષ્મીધરે : ઇ. સ. ૧૨૬૮ થી ૧૩૭૧ : કોલમાર્ગ ની કડક નીંદા કરી છે. પણ છતાંયે જે પરમ કોલ છે તે સાચો સમયી છે.

તત્ત્વ-છત્રીસ છે: જે વ્રણ વિભાગમાં - શિવતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ ને આત્મતત્ત્વ માં સમાવિષ્ટ થાય છે. શિવતત્ત્વ એ તત્ત્વોનો વિભાગ છે- શિવતત્ત્વ ને શક્તિતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વમાં સદાશિવ, ઇશ્વરને સુધ્ધ વિદ્યા આ વ્રણ તત્ત્વ ગૃહીત છે. આત્મતત્ત્વમાં ૩૧ તત્ત્વ છે: માયા, કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ, નિયતિ, પુરુષ, પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, પંચ કર્મેન્દ્રિય ને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ વિષય : રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ ને શબ્દ : તથા પાંચ મહાભૂત : આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથ્વી:

પરાશક્તિના હૃદયમાં વિસ્તૃત્તિની ઈચ્છા જન્મતા જ એના જે રૂપ થાય છે: શિવરૂપ તથા શક્તિરૂપ. શિવ પ્રકાશરૂપ છે ને

શક્તિ વિમર્શરૂપિણી. વિમર્શનો અર્થ પૂર્ણ, અકૃત્રિમ અહંકારની સ્ફૂર્તિ. એને ચિત્ત, ચૈતન્ય, સ્વાર્તદ્ર્ય, કર્તવ્ય વગેરે કહે છે. પ્રકાશ ને વિમર્શ બંને એક સાથે રહે છે. પ્રકાશ કે શિવને જ સંવિત્ કહી શકાય, વિમર્શ ને ચુક્તિ કે મનન. આ શિવશક્તિના અંતિર નિમેષને સદાશિવ તથા બાહ્ય ઉન્મેષને ઈશ્વર કહે છે. પરાશક્તિ સંવિત્નું શિવશક્ત્યાત્મક રૂપ સર્ગાત્મક હોય છે. શિવતત્ત્વમાં અહં, સદાશિવતત્ત્વમાં "અહમિદમ" અને ઈશ્વરતત્ત્વમાં "ઇદમિદમ" વિમર્શ પાાય છે. શુદ્ધવિદ્યા-તત્ત્વમાં અહં અને ઇદમ્ બંને પ્રધાન છે. આની પછી માયાતત્ત્વનો કાર્યારંભ હોય છે, જે અહં ને ઇદં ને પૃથક્ કરે છે. અહમંશ પુરુષ, તો ઇદમંશ પ્રકૃતિ છે. પરંતુ શિવને પુરુષ રૂપમાં આવવા માટે માયા-કલા, વિદ્યા, રાગ ને નિયતિની સૃષ્ટિ કરે છે. જેનું પારિભાષિક કંચુક કે આવરણ એવું નામ છે. શૈવોમાંના કેટલાકને ઉપર્યુક્ત તત્ત્વવાદ માન્ય છે, જે અંતુર છે તે શૈવોમાં શક્તિભાવ ગોણું છે તો શાક્તોમાં શિવ-ભાવનું ગોણત્વ છે. એટલું જ બંને વચ્ચે ફતર છે. બંને અલ્પશિઃ અન્યો-ન્યો સ્વીકાર કરે છે. આમાં શિવ-શક્તિનું સામરસ્ય છે. આ સામરસ્યથી પરમશિવને નામે શૈવમતીઓ, તો પરાશક્તિને નામે શાક્તો ઓળખાયા છે.

શાક્ત મતની ઇતિહાસ પ્રાચીન છે. એના ત્રણ યુગ ૧. બુદ્ધપૂર્વ યુગ ૨. મધ્ય યુગ કે બુદ્ધોત્તર યુગ. ઇ.સ. ૧૨૦૦ સુધી. ૩. આધુનિક યુગ, ઇ.સ. ૧૨૦૦ થી અત્યાર સુધી. એના અત્યાર સુધીમાં અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા છે. એમાંના અધિકાંશ અપ્રકટ છે. એના મૂળ ગ્રંથોને શાક્ત આગમ કહે છે. કેટલાક શાક્ત મતના ઉપનિષદો કલકત્તાથી પ્રકાશિત થયાં છે. શાક્ત મતના બે સંપ્રદાય છે: શ્રીકુલ ને કાલીકુલ. "શ્રીકુલ" ના અનેક ગ્રંથોમાં અગત્યનું "શક્તિચૂડ" અને "શક્તિમહિમ્નસ્તોત્ર", સુમેધાનું "ત્રિપુરારહસ્ય",

ગૌડપાદનુ, "શ્રી વિદ્યારત્નસૂત્ર" શંકરાચાર્યનું "સીદ્ધર્થલહરી" અને "પ્રત્યક્ષાર" અને અભિનવગુપ્તનું "તંત્રલોક" મુખ્ય છે.

કાલીકુલના મુખ્ય ગ્રંથો- "કાલજ્ઞાન" "કાલીત્તર" "મહાકાલસંહિતા" વગેરે છે.

હિંદી ને અન્યભાષાનાં સાહિત્યોમાં શાક્તમતની અસર છે. "કોલજ્ઞાનનિર્ણય" ની પુણ્નિકામાં ૮૪ સિદ્ધિઓમાં અન્યતમ મતસ્વરૂપ-ક્રનાથનો સંબંધ યોગિનીકોલ સાથે છે. : એ કોલમતનો સંપ્રદાય છે: નાથસંપ્રદાય કોલમત સાથે અગ્રૂક ચંકળાયેલો છે. "સિદ્ધસાહિત્ય" "નાથસાહિત્ય" તથા "સંતસાહિત્ય" માં શક્તિશાધનાનો પરામર્શ છે. એમાંના "નાદ", "વિદ્યુ", "પંચ મહાર", શાક્તોની અસરથી યુક્ત છે. શાક્તોમાં જાતિપરિતિનો ભેદ નથી. શાક્તો સૈવો અને વૈષ્ણવોનો અર્તભાવ શંકરાચાર્યના સ્માર્ત મતમાં થવાથી શાક્તનો પ્રભાવ હવે પ્રાયશઃ લુપ્ત થયો છે.

શૂન્યવાદ

શૂન્યવાદ અને મહાયાના:-

મહાયાનાને બે દાર્શનિક સંપ્રદાયના વિભાગજઈ - ૧. માધ્યમિક : શૂન્યવાદ: અને ૨. વિજ્ઞાનવાદ : યોગાચાર: માં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. શૂન્યવાદના સબલ પ્રતિપાદક નાગર્જુન છે. ઐ. ઇ. સ. ૨૭ સદીમાં "માધ્યમિકશાસ્ત્ર" પ્રકટ થતાં શૂન્યવાદની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ નિવેધોનો પુરસ્કાર એમણે કર્યો છે. ઉ.ત. અનિરોધ, અનુત્પાદ, અનુચ્છેદ, અશાસ્વત, અનેકાર્થી, અનાનાર્થી, અનાગદમી, આ આઠ નિવેધોમાં મધ્યમમાર્ગ રહેલો છે.

હિંદુ દાર્શનિકોએ શૂન્યવાદનો અર્થ સત્તાનો અભાવ કર્યો છે. શૂન્યવાદીઓને આ અર્થ અભિપ્રેત નથી. કાર્ય ને કારણને અલગ માનો તો કારણ વિના કાર્ય સંભવિત છે ને બન્નેને અન્યોન્યતા.

પૂરક માની તો કાર્યકારણ એવું નામ આપવું ઉચિત નાગાર્જુનને નથી લાગતું. એ તો કહે છે કે જે કોઈ ધર્મ નથી એવી વસ્તુ બીજને કઈ રીતે જ-માવી શકે? માટે બધું શૂન્યમય છે. એટલે ઉત્પતિ, ગતિ, સ્વભાવ, ધર્મનો નિષેધ કરીને સમગ્ર સૃષ્ટિ અનંત શૂન્યતાથી પ્રવહમાન છે.

નાગાર્જુન પછી શૂન્યવાદની કલ્પના અત્યંત વિકસી. અબોધ્ધ પરંપરાઓમાં પણ શૂન્યની કલ્પના હતી. મહાભારતમાં વિષ્ણુના અનેક નામોમાં "શૂન્ય" પણ છે. સમસ્ત વિવેકણો, ગુણો તથા પ્રકૃતિઓથી રહિત હોવાથી શૂન્ય શૂન્યવત્ છે. સર્વવિશેષરહિત્યાત્ શૂન્યવત્ શૂન્યઃ। શંકરાચાર્ય .

"શૂન્ય" નો ઉલ્લેખ તત્ત્વરૂપથી પણ કરાયો છે, જે અગોચર અગમ્ય છે. તે વર્ણવિહીન છે, આકૃતિવિહીન છે. એ શૂન્ય શૂન્યતારૂપમાં સર્વવ્યાપ્ત છે. એ શૂન્ય નથી મોટું કે નાનું. એ વર્ણવિહીન છતાં બધા આકારોમાં છે. આમ શૂન્ય ચિત્ત, જગત ને ત્રિભુવનમાં વ્યાપ્ત છે.

શૂન્યજ્ઞાનની ત્રણ શાખાઓ છે. પણ એમાં મહત્વની તો આ બે જ છે: ૧. પરિનિષ્પન્નજ્ઞાન જેમાં ભાવ-અભાવની સમતા છે, આત્મા જેવી સાર્વિત સત્તાના અભાવનું જ્ઞાન. ૨. સમજ્ઞાન- સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદનથી આદિરહિત છે, અંતરહિત છે. ચિત્તમાં જે દેવ-દેવો છે. : ભાવાભાવઃ ચિત્ત, અચિત્ત, ભવનિર્માણ, શૂન્યાશૂન્યઃ તેનો નિષેધ ચત્તર શૂન્યજ્ઞાનની સાધના અત્યંત સૂક્ષ્મ થાય છે. સાધક શૂન્યસ્વભાવ બની જાય છે.

શૂન્યવાદ અને સિદ્ધો:

શૂન્યજ્ઞાન સિવાય એક તત્ત્વ- કરુણા પર ભાર મુકાયો છે. મહાયાનમાં કરુણાને પ્રધાનતા^{આપી} છે. સિદ્ધોએ એ કરુણાનો મણિ, કુલિશ, તથા ઉપાયરૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. સહજસ્વરૂપમાં શૂન્યતા ને કરુણાનું એક જ રૂપ સ્વીકૃત થયું છે. એને : શૂન્યને: પ્રભમાંકનું મૂલધર્મકારણ કહેવામાં આવ્યું. સિદ્ધોની સાધના પદ્ધતિમાં શૂન્ય ચાર સ્વરૂપમાં

સ્વીકૃત થયું છે: ૧. શૂન્ય- આલોકજ્ઞાન પ્રજ્ઞા છે. ચિત્ત સંકલ્પો કરે છે એથી ૩૩ દોષોથી આચ્છાદિત રહે છે. સર્વશ્રેષ્ઠ માયા ચિત્ત છે, જે આ શૂન્ય પ્રજ્ઞાની અભિવ્યક્તિ છે. એને બીજાક્ષર પણ કહેવામાં આવી છે. ૨. અતિશૂન્ય-આલોકકેન્દ્રનો આભાસ છે, એનો સ્વભાવ અલોકિક છે. એ ઉપાય, દીક્ષા, સૂર્યમંડળ, વજ્રપુરુષ અને ૨૪ મંત્રની પ્રવૃત્તિઓથી આવેષિત છે. ૩. મહાશૂન્ય આલોક ને આલોકાભાસથી ઉદ્ધિત થાય છે. એ અવિદ્યારૂપ છતાં દોષ એમાં છે. ૪. સર્વશૂન્ય ત્રણ- શૂન્ય, અતિશૂન્ય ને મહાશૂન્ય. આ સર્વશૂન્ય પરમતત્ત્વ છે, જે આદિમંતથી વિહીન, ગુણદોષરહિત, ભાવાભાવથી પર છે.

શૂન્યવાદ અને નાથ સંપ્રદાય :-

નાથસંપ્રદાયમાં શૂન્યને પરમતત્ત્વના રૂપમાં ગણવામાં આવ્યું છે. શૂન્ય ની વ્યાખ્યામાં શંસોધનાત્મક દૃષ્ટિકોણ "ગોરખવાણી" માં પ્રકટ થયો છે:

"વસતી ન શૂન્યમ શૂન્યમ ન વસતી અગમ અગોચર એસા

ગગન શિખર મંડ બાલક બોલે તાકા નાવિ પર હુમે કૈયા ।

— ગોરખવાણી

શ "ગગનશિખરમાં" બાળક બોલે "એ શૂન્યની વ્યાખ્યા કોઈ સંપ્રદાયે કરી નથી. આ કથન પાછળ ઉઠયોગની પરંપરાનું રહસ્ય છે. મહા શૂન્યનો સંબંધ નાદતત્ત્વ સાથે સંયુક્ત છે. નાદને સૃષ્ટિનું મૂલ કારણ પરમતત્ત્વ, પરમસ્વભાવ, કહેવામાં આવ્યું છે. આમ શૂન્યનું વર્ણન નાદરૂપે પણ થયું છે.

નાથ સાહિત્યમાં શૂન્યપ્રયોગ ત્રણ અર્થમાં થયો છે. ૧. પરમતત્ત્વ નાદ, પરમજ્ઞાન, પરમ સ્વભાવ, ૨. બ્રહ્મરંધ્ર, દશમ દ્વાર કે મધ્યમપથ તથા સહસ્રાર ચક્ર, ગગનમંડલ અને ૩. શિવલોક.

ભારતીય મધ્યકાલીન સંતો શૂન્યસ્થાને મદ્વેતજ્ઞાનના રૂપમાં સ્વીકારે છે. શૈવસંપ્રદાયોએ શૂન્યને હઠયોગની પરંપરાઓમાં કાયાની મધ્યમાં મંડલરૂપમાં સ્વીકાર્યું. બ્રૂમધ્ય ત્રિકુટીમાં શૂન્યનું સ્થાન પણ સ્વીકૃતિ પામ્યું. ઇડા-પિંગલાની મંદર મધ્યમાં શૂન્યસ્થાનને મહેલ, મંડપ, શિખર, નગર, હાટ આદિ રૂપમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધો-નાયોની સમક્ષ શૂન્યમંડળની સમાન ક્ષાત્તું ચિત્ર છે; પણ મધ્યકાલીન સંતો સમક્ષ એવી સ્પષ્ટતા નથી. એટલે પરંપરા ખાતર શૂન્યમંડલ, શૂન્યમુકા બંનેનો ઉલ્લેખ કરે છે.

મહેલ સરોવર, કમલ, શિખર, મુકા, જ્યોતિ, મેધ, નીર, જ્યોત બંને ઉપમાઓથી શૂન્યને ભજનવાણીમાં સંબોધનામાં આવ્યું છે. આ બધાં શબ્દ-પ્રતીકોનો અર્થ "દોહાકોષ" માં સ્પષ્ટ થયા છે.

શૂન્યવાદ અને અન્ય નિર્મુક્તિ સંતો:

વજ્રયાન સાહિત્યમાં શૂન્યના ચાર અર્થ "હઠયોગ - પ્રહીપિકા" માંથી મળે છે. એને નાદની ચાર અવસ્થારૂપે વર્ણવેલી સંકલનામાં આવ્યું છે. દાદુ આ ચાર શૂન્યનું નવચરકરણ કરે છે. - કાયાશૂન્ય, આત્મશૂન્ય, પરમશૂન્ય, તથા સહજશૂન્ય જેમાં પહેલાં ત્રણ સમુદાયને સાકાર છે, જ્યારે ચતુર્થ શૂન્ય, નિર્મુક્ત તથા નિરાકાર છે. કબીરના સાહિત્યમાં શૂન્યની સંખ્યામાં "કલ્પનાતીત વૃદ્ધિ" થઈ.

સાત શૂન્ય^{કી} સંકલ પસારા

- "કબીરબાની"

સાત શૂન્યસે કોઈ ન ચાલે^૪

૪ કબીર બાની.

પણ કબીરે સાત શૂન્યોનું લક્ષણ પ્રકટ કર્યું નથી. વેકુંઠના વિસ્તારમાં ૧૮ કરોડ શૂન્યોની બતાવવામાં આવી છે. અને એના પછી અનંત જ્યોતિનો નિવાસ વર્ણવાયો છે. સાત શૂન્યોનો સૂર્યના કિરણોના સાત રંગોના કલ્પોને એમાંથી સૃષ્ટિનું સર્જન થયાની પણ એક માન્યતા છે. આમ શૂન્યની કલ્પના ખોરાણિક ક્યા જેવી બનીને એનો તાત્વિક અર્થ વિસરી ગયો.

શુદ્ધાદ્વૈતવાદ: - (શુદ્ધાદ્વૈતવાદ)

અદ્વૈતવાદમાં બ્રહ્મ, માયા - શબ્દ છે. એની સંકરાચાર્યની વિચારધારાથી વિરૂદ્ધ શ્રી બલ્લભાચાર્યે શુદ્ધાદ્વૈતની સ્થાપના કરી. એમાં બ્રહ્મ, માયા-સંબંધની રહિત છે, યાદે શુદ્ધ છે એ મત પ્રતિપાદિત થયો છે. માયારહિત બ્રહ્મ જ એક અદ્વૈત છે. 'સર્વં રવલુ રૂદં બ્રહ્મ' ને જ આ શુદ્ધાદ્વૈતમાં સ્વીકૃત કરવામાં આવ્યું છે - એનું અક્ષરસ: પાલન થયું છે. "પદ્મપુરાણ" પ્રમાણે રુદ્રસંપ્રદાયના પ્રવર્તક વિષ્ણુસ્વામી^૫ હતા.

નાભાદાસની "ભક્તમાલા" થી સ્પષ્ટ છે કે વિષ્ણુસ્વામીના સંપ્રદાયમાં જ્ઞાનદેવ : ઇ. સ. ૧૨૭૫ - ૧૨૮૬: નામદેવ, ત્રિલોચન બગેરે સંતો થયા તથા બલ્લભાચાર્ય : જન્મ ઇ. સ. ૧૪૭૯: આ માર્ગનો વિકાસ કરી શુદ્ધાદ્વૈતવાદ અને એનો ભક્તિસંપ્રદાય પુષ્ટિમાં પ્રકાશિત કર્યો. એમના ગ્રંથો - "શુભાભ્ય" - બ્રહ્મસૂત્ર, જૈમિનિનું "પૂર્વમીમાંસાસૂત્ર" પર ભાષ્ય, "શુબોધિની" - ભાગવત પુરાણપરનું ભાષ્ય "તત્ત્વદીપનિબંધ" એમ પ્રાચ: ૫૦ જેટલા છે.

૫. વિષ્ણુ સ્વામી - ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પછી ૩૦૦ વર્ષ બાદ પાંડવ દેશમાં પાંડુરાજાનો શ્રી દેવેન્દ્રનાભ નામનો વિદ્વાન, કે જે પાછળથી તેનો અમાત્ય થયો હતો, તેને દેવદત્તનું નામે એક પુત્ર થયો. તે સમયે વિદ્વાન અને વિષ્ણુભક્ત હતા. એ પાછળથી ત્રિદેવી સંવાસી થઈ તે જ "વિષ્ણુસ્વામી" નામથી પ્રખ્યાત થયેલ છે. - સંપ્રદાયપ્રદીપાલોક

: કાંકરોલી પ્રકાશન:

મુ. દે. ગદાધર દિવેદી, ૧૭મી સતાબ્દી:
ના ચાલાર પરથી.

વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલાચાર્ય : ઈ. સ. ૧૫૧૬-૧૫૮૬ : "શુદ્ધાઈ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એમણે વલ્લભમતની પ્રચાર કર્યો. સૂરદાસ તો એમના સાહિત્યમાં અનન્ય ભક્ત તરીકે લોકપ્રિય છે. અષ્ટભાષના અન્ય કવિઓ પણ આ રીતે આ સંપ્રદાયના પ્રચારકો છે.

પૂર્ણ બ્રહ્મની કલ્પના એ વલ્લભમતની વિશેષતા છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નું અધિષ્ઠાન છે. અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ચાર પ્રકારનું છે: અક્ષર, કાલ, ધર્મ ને સ્વભાવ. અક્ષર બ્રહ્મ જ પ્રત્યેક વસ્તુનું ઉત્પાદન ને નિમિત્ત, કારણ છે. તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપમાંથી જીવ અને જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જીવ અર્ત છે. પરિમાણમાં એ પ્રત્યેક અણુ રૂપે છે. તેમના મત પ્રમાણે જગત સત્ય છે. જીવે કલ્પેલો અહંતા - મમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે. ભક્તિદ્વારા જીવ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના વેદાંતમતને "શુદ્ધાદ્વૈત" કહેવાય છે. તેમ તેમના ભક્તિમાર્ગનું નામ પુષ્પિતમાર્ગ છે. "પુષ્પિત" માં પુષ્પ ધાતુ છે તેનો અર્થ પોષણ જનનુગ્રહ એવો છે.^૬

જ્ઞાનમાર્ગ ને કર્મમાર્ગ કહિને છે. પણ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, એવો ધ્વનિ આ પુષ્પિત સંપ્રદાયનો છે.

જીવની ચાર કોટિ ૧. શુદ્ધ ૨. પુષ્પિત ૩. મર્થાદા અને ૪. પ્રવાહ છે. આ જીવો માટે નવધા ભક્તિ-શ્રવણ, પ્રકીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવા, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને ગાત્ર નિવેદન છે. આથી જીવને સાક્ષીઘ્ય, સામીઘ્ય, સારૂઘ્ય ને સાયુજ્ય ભક્તિ પ્રાપ્ય બને છે.

ગોપીલાલવાળી પ્રેમલક્ષણાભક્તિની આ સંપ્રદાયમાં વિશેષતા છે. કૃષ્ણ રસાનંદ હૃદય છે. એની લીલાનું દર્શન ને કવન જ પુષ્પિતમાર્ગ ના ભક્તોની જીવનદૃષ્ટિ છે. સાગવતની દશમ સ્કંધ આની સાક્ષીરૂપ છે.

ષડ્દર્શન :-

ષડ્દર્શનોનો અર્થ છે - ૭ દર્શન સંપ્રદાય, જેમાં ન્યાય, વૈશેષિક, સૌંધ્ય, યોગ, કર્મમીમાંસા કે પૂર્વમીમાંસા કે મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા કે વેદાંત. આ બધા બૈદિક દર્શનો છે. એનો જન્મ વેદમાંથી છે. એને આસ્તિક દર્શન કહે છે. આસ્તિકનો અર્થ છે ચાર વેદમાં માનવાવાળા. આમની વિરુદ્ધમાં વેદમાં ન માનવાવાળા ૭ નાસ્તિક દર્શનો છે- ચાર્વક, જૈન, વૈશાલિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર કે વિજ્ઞાનવાદ અને મૂન્યવાદ, અંતિમ ચાર બૌદ્ધદર્શનના સંપ્રદાયો છે. વસ્તુતઃ નાસ્તિક દર્શન ત્રણ છે. નાસ્તિક ષડ્દર્શનનું નામ "સર્વદર્શનસંગ્રહ" ના કર્તા મહાચાર્યે આસ્તિક ષડ્દર્શનો સામે આપ્યું છે.

ન્યાય પ્રમાણેની વૈશેષિક વસ્તુઓના વિશેષની, સૌંધ્ય ચેતન-અચેતનના ભેદની, તથા વિકાસની, યોગ સાધનાની, મીમાંસા કર્મની, અને વેદાંત બ્રહ્મ કે આત્માની વિવેચના કરે છે.

આ ૭ દર્શનોનો નિંદક ને પ્રશંસકો ભારતમાં પાડ્યા છે. કબીરે વર્ણ, આશ્રમ અને ષડ્દર્શનોને પોતાની બાનીમાં મહત્વના નથી ગણ્યા.

ઝરુ ભૂલે ષડ્દર્શન ભાઈ પાપ-ક લેષ રહે લપટાઈ ૬૪

સામાન્ય રીતે સંતોએ [નિર્ગુણોપાસકો-એ] ષડ્દર્શનની મર્યાદા નિર્ગુણોપાસકો કરતાં અધિક રાખી છે. નિર્ગુણ-વાદીઓએ પણ એનું બહન કર્યું છે.

પાળ વિવાદે લુપ્ત હુએ સબ ગુન્ય ૭

જે નિર્ગુણવાદીઓએ ષડ્દર્શનોનો અભ્યાસ કર્યો છે એના દાદુ-પરપરાના સંતોએ, જેમાં રાધોદાસ, સુંદરદાસ અને નિશ્યલદાસ મુખ્ય છે.

૬૪ કબીર. ૭. લુલસીદાસ.

સાંખ્ય ન્યાયમે શ્રમ કિયો, પઠિ લ્યાકરણ અરોષ.

પઠે ગ્રંથ અદ્વૈતકે, રહે ન મેકહુ શેષ .

આધુનિક ભારતીય સાહિત્યમાં રહસ્યવાદને ઓધાવાદ અદ્વૈતવાદ પર વિશેષ નિર્ભર છે.

૮ " દર્શનોના ૭ સૂત્રકાર આચાર્ય છે. "સાંખ્યસૂત્ર" કપિલમુનિ-નું, પર્તજલિનું "યોગસૂત્ર" યોગમનું "ન્યાયસૂત્ર", કણાદનું "વૈશેષિક સૂત્ર", જૈમિનિનું "મીમાંસાસૂત્ર" ને બાદરાયણનું "પ્રહ્લ્લસૂત્ર" છે.

વજ્રયાન :-

વજ્રયાન શબ્દમાં "વજ્ર" શબ્દનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે.

સિદ્ધીની સાધનામાં શૂન્યનો પૂરક વજ્ર છે. કૃતતા, અભેદ્યતા, વગેરે જ વજ્રનાં લક્ષણ શૂન્યતામાં છે. બોધ્ય ધર્મનું રૂપ વજ્રયાન છે, જે દેવતા મંત્ર, ગુહ્ય, સાધનાઓ અને અભિચાર વગેરે તાંત્રિક પ્રવૃત્તિઓથી યુક્ત છે. "કોહાકોષ" તથા "ચર્ચાકોષ" ના લેખક આચાર્ય સિદ્ધ્યાચાર્ય વજ્રયાનના અનુયાયી હતા. વજ્રયાન ક્યારે સૂત્રબદ્ધ થયો એ માટે પ્રમાણભૂત સામગ્રી મળવી મુશ્કેલ છે. ઇ.સ. ૬ઠી સદીમાં ભારતના ત્યારે લગભગ બધા વાદો, સપ્રદાયો ને ધાર્મિક પ્રણાલીઓમાં તંત્રવાદની ઓધા પડેલી હતી.

બુદ્ધના સમયમાં પણ ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ છે. કેટલાક બોધ્ય-સાધુઓ એમાં માનતા હતા, પણ બુદ્ધે એની નિંદા કરેલી. મહાયાનની બે શાખામાં ૧. પારમિતા-નય ૨. મંત્રનયમાં વજ્રયાનની મૂળ મળે છે. આ પરથી સૂત્રો ને મંત્રોનું પ્રચલન ભારતમાં કેવું પ્રબળ હતું એનો ખ્યાલ મળે છે. વસ્તુતઃ મંત્રયાન એ મહાયાનનું વજ્રયાનમાં સંક્રમણ જ છે. વજ્રયાન પૂર્ણ વિકાસ સાથે મંત્રયાનને પણ સ્મરણમાં આવતો.

૮. નિઃચલદાસ .

અદ્વયવજ્ર ને અન્ય સિધ્ધાચાર્યો એનો ઉલ્લેખ કરે છે. મંત્રયાન નામનો તિરસ્કાર ન થયો, પણ વજ્રની એક સર્વવ્યાપી કલ્પના બોધ્ય તંત્રવાદ માં એટલી પ્રબલ છે કે : શૂન્યને જ વજ્ર કહેવામાં આવ્યું. આ વજ્રચાન માં સાધકની માનસિક વિકાસ દશા પ્રમાણે ક્રિયા, કર્મ, યોગની સાધના નો નિર્દેશ છે.

વજ્રચાનના ૭ પ્રધાન ભેદ છે :-

ક્રિયા-તંત્ર-ચાન, ચર્ચા-તંત્ર-ચાન, યોગ-તંત્ર-ચાન, પછી યોગ-તંત્ર-ચાનના ત્રણભેદ

મહાયોગ-તંત્ર-ચાન અનુત્તર-યોગ-તંત્ર-ચાન અતિયોગ-તંત્ર-ચાન

તિબેટની પરંપરાઓમાં આ ભેદ છે. ભારતમાં વજ્રચાનમાં તો માત્ર ક્રિયા, ચર્ચા, યોગ ને અનુત્તરને પ્રચલિત ગણવામાં આવ્યું છે.

સહજિયા સપ્રદાય :-

સહજાચરે इति सहजः

જે સહજમાં આસ્થા રાખે છે તે સહજમાં છે. નિર્વાણને બુધ્ધે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય ગણ્યું છે. નિર્વાણને કોઈએ શૂન્ય, કોઈએ "વિશ્વપિત્ર માત્ર" ને કોઈએ "મહાસુખ", કોઈએ "વજ્રધાતુ" કે "વજ્રસ્ત્વ" કહ્યું છે.

સહજને બોધ્ય સિધ્ધોએ "સહજાનંદ" કે "સહજસુખ" કહ્યું છે એ સ્થિતિને પ્રજ્ઞાનું નામ આપ્યું છે. પ્રજ્ઞાને ઉપાય પણ કહે છે.^{૧૦}

૧૦. શૂન્યતા અને કરુણા, બોધ્ય મતના મૂલ-મંત્ર હતા, અને એ બંનેના સંયોગની સ્થિતિને બોધ્ય સાધક આદર્શ સ્થિતિ માનતા હતા. વજ્રચાનીઓ અને સહજિયાઓએ શૂન્યતાને પ્રજ્ઞા અને કરુણાને ઉપાયનું નામ આપી દીધું અને તેઓ માનવા લાગ્યા કે પ્રજ્ઞા ને ઉપાય

: વધુ કુટ નોટ પાના ઉપર :

સહસ્ત્રાર, શિવ, મૂલાધાર- માં સંજિતની કલ્પના એવ સ્ત્રીકોએ કરી એ દ્વારા શિવમાં મિલન ઇષ્ટ ગણ્યું, તો બોધ્ય તાંત્રિકોએ "પ્રજ્ઞા" માટે બાહ્ય સાધનોની જરૂર બતાવી છે. જોરાજીમાં પાટધર્મ તરીકે જે છે તેના મૂળ કંઈક આમાં છે.

જેના સાધકોનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર બ્રહ્માણ, વિહારમાં હતું-૧૧ - માં સદી સુધી "સહજ" ની વ્યાખ્યા કરનાર બ્રહ્માણના કવિ ચંડિકાસ છે. એમણે બૈષ્ણવ સહજવાદ જેવું સપ્રિદાયિક અર્પણ કર્યું છે. જ્યેષ્ઠ પણ એમાં- ખરા- એમ કેટલાકની માન્યતા છે. આ રીતે પ્રેમભાવ - ની શુદ્ધિ ને ગાંધીર્વસરી પ્રેમસાધનાની દૃષ્ટિ બૈષ્ણવ સહજવા લોકોની સુલના સૂકીયોની સાથે પણ કરવામાં આવી છે.

આ લોકો બ્રહ્માણના બાઉલોથી સિન્ન છે. બાઉલોનો પ્રેમ "મનેર માનુષ" પ્રતિ છે, એને જ આત્મ સાધનાનું રૂપ ગણવામાં આવ્યું છે. એની પ્રેમ સાધના તત્ત્વતઃ અદ્વૈતભાવના પર આશ્રિત છે.

જનના પરની કુટનોટ ચાલુ :-

— નું નામ આપી દીધું અને તેઓ માનવા લાગ્યા કે પ્રજ્ઞાને ઉપાય વચ્ચે નારી - નર જેવો સંબંધ છે. એટલે ઉપાય નું પ્રતિક સાધક સ્વયં બની ગયો. પ્રજ્ઞાનું પ્રતિનિધિત્વ કોઈ સ્ત્રી સોધી લેવાથી થઈ જતું, એ સ્ત્રી સાધકની મહામુદ્રા કહેવાતી હતી. એવી સ્ત્રીઓને સિદ્ધોનાં ચર્ચા પદોમાં સંબોધનો થયાં છે. એવા સંબોધનોમાં ડોંબી, ચંડિકાલી, સબરી, ચોગિની, જેવા શબ્દો -નો વ્યવહાર થતો હતો.

૧૧. પાટધર્મ વિશે આ ખંડ: ૧ ના પ્રકરણ ૨ માં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

બંગાળનો બાઉલ સંપ્રદાય:-

ગામડાઓમાં ગીતો ગાઈને જીવન વ્યવહાર કરનારા બંગાળના "બાઉલો" જાણીતા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગામ જીવન વ્યવસ્થિત કરનારા "ભરધરી" તરીકે જાણીતા છે. એમાંના કેટલાક હિંદુ તો કેટલાક મુસલમાનો છે. અધિકતર બાઉલ હિંદુ છે, વૈષ્ણવ છે, તો સૂફી તરીકે મુસ્લિમ બાઉલ પણ કેટલાંક હોય છે. જે દિવ્યપ્રેમની ઓજમાં જીવનપર્યંત ભમે છે. "બાઉલ" સબ્દનું હિંદી રૂપ બાઉર, બાવલા, "બૌરા", "બાવરા" છે જે મૂળ વ્યાકુળ સબ્દમાંથી નિર્ધન છે એમ મનાય છે.

૧૫મી સદીમાં બાઉલનો પરિચય થાય છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં નહીં કિનારા પર એનો વસવાટ હતો. તેઓ પોતાને પક્ષીજાતિના કહે છે; માનવજાતિના નહીં. એનાં ગીતોની કોઈ લિખિત પરંપરા નથી: બાઉલોના સિધ્ધાંતોમાં કૌંધ, સૂફીઓની હાયા છે. તેઓ " મનેર માનુષ " ના સાધકો છે:

" કો યાચ પાબ તારે, આમાર મનેર માનુષ વે રે ।

માનવોપરિ પરમાત્મા નહિ પણ ઉત્તમ મનુષ્યરૂપની ઝંખના બાઉલોને છે. આ રીતે " મનેર માનુષ " ની કલ્પના એનું અર્પણ છે. બાઉલ ગીતો મારે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ને પણ અનહદ પ્રેમ હતો. બાઉલો પોતાની વાણી કોઈ અક્ષરરુપ કરે તો પાપ માને છે. છતાંય આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને બાઉલવાણી અક્ષરરુપ કરવા મૂળ જ જહેમત ઉઠાવી હતી. ^{૧૨}

બાવરી પંથ :-

બાવરીનો પંથ મગલી-પાગલ -છે. જે પંથની સ્થાપના કરનાર "બાવરી સાહિબા" છે.

૧૨. જુઓ. મીડાઇવલ મિસ્ત્રી સિદ્ધમ ઓક ઇન્ડયા - "ક્ષિતિમોહનસેન"

જેના પ્રવર્તક ત્રણ સાધકો છે. આ સાધકો વિશેષતઃ ગાછપુર જીલ્લાના પટના ગામના નિવાસી હતા. તેઓ રામાઈદથી ઓળખાય છે. દવાઈદ ને માયાઈદ જેવા સાધકો પછી વીરુ સાહેબે ખ્યાતિ મેળવી છે. એ પછી ચારી સાહેબ, કેશોદાસ, ખૂલા સાહેબ : ઇ. સ. ૧૬૩૨ થી ૧૭૦૬ : ગુલાલ સાહેબ : મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૭૫૬ : ભીખા સાહેબ : મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૭૬૧ : ચતુર્ભુજ સાહેબ : મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૧૮ : નર સિંહ સાહેબ : મૃત્યુ ૧૮૬૨ : જ્યનારાયણ સાહેબ : મૃત્યુ ૧૮૨૪ : થઈ ગયા. આમ પરંપરા ચાલે છે.

નૈતિકતા ને સદાચાર આ પંથનો સૂક્ષ્મ છે. આવરણની શુદ્ધિ પર એમાં વિશેષ ભાર છે. એનો પ્રસાર બહુ નથી. અજપાજપને એ અહત્વરો ગણે છે. ગુરુકૃપા પર અવશ્ય ગ્રધ્યા રાખવી પટે એવું એમાં માન્ય છે. સ્વાનુભૂતિ, સુરતીશબ્દયોગ કે ચતુર્થપદની પ્રાપ્તિ એમાં ગુરુકૃપા વિના શક્ય નથી. બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર નામ જપવી શક્ય છે. સત્સંગનો સહિમા, બ્રહ્મના અભિનાશી તત્ત્વનું ગ્રહણ એ પથમાં અગ છે.

બાવરી પંથમાં લગભગ ૧૫ જેટલાં સંતકવિઓ થયા છે. એમાં ઉલ્લેખનીય ગણી શકાય એવા આ પ્રમાણે છે : વીરુ સાહેબ, ચારી સાહેબ, કેશવદાસ, ખૂલા સાહેબ, ગુલાલ સાહેબ, ભીખા સાહેબ તથા પલટુ સાહેબ છે.

નેવલદાસ, ખેમદાસ, દેવીદાસ, પહલવાનદાસ, દેવકીઈદન, આદિ બાવરીપંથી ભક્તકવિઓ ની કૃતિઓ હજુ અપ્રકટ છે. આ સંપ્રદાય ઉત્તર ભારતનો છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર - ગુજરાતના ચાત્રિકોની પદાવલીઓમાં આ પંથની છાયા કદાચ પ્રવેશી હોય એમ માની શકાય. એથી એનો ઉલ્લેખ કરવો અહીં આવશ્યક ગણ્યો છે.

નિરંજન સંપ્રદાય :-

અંજન રહિત એટલે નિરંજન. નિર્લિપ્ત, માવાવિનિર્મુક્ત- એવો

નિરંજનનો અર્થ થાય છે.

"હઠયોગ-પ્રદીપિકા" માં નાદાનુસંધાન પછી ચિત્ત નિરંજનમાં બિલીન થઈ જાય છે એક કહ્યું છે. "ઘોરજસિધ્ધાંત-સંગ્રહ"માં નિરંજનના સાક્ષાત્કારને જ પરમપદ ગણ્યું છે.

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે ઉડીસાનો ઉત્તરભાગમાં રેવાનો પ્રદેશ ઊડાનાગપુર, તે પશ્ચિમ દગાજીમાં આદિવાસીઓનો નિરંજની સંપ્રદાય પ્રચલિત હતો, જેનો આરાધ્યદેવ ધર્મ કે નિરંજન છે. એની શાખાઓ રાજસ્થાન સુધી ફેલાઈ હતી. અલક્ષ નિરંજન હોવાથી નિરંજનને અલક્ષનિરંજન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સિદ્ધો પણ નિરંજનનો અર્થ સૂન્યરૂપ પરમાત્મા કરે છે. તિલોપાન કહે છે:

" હૈં જમ, હૈં મુધ્ય, હૈં નિરંજન "

— સાધકે આ પ્રમાણે નિરંજન સ્વરૂપ પોતાને ગણવો. કા-હઠયાએ પણ નિરંજન એટલે સૂન્યતત્ત્વ કહ્યું છે.

કબીર પણ નિરંજન શબ્દ દ્વારા નિરંજન રૂપ પરમાત્માને સ્મરે છે. કબીર તો આદિપુરુષ વૃક્ષરૂપને એની ડાળીરૂપે નિરંજનને કહ્યા છે. : "બીજક- કબીર: પાછળથી એનો અનાંદર પણ કબીર પથમાં ચલેલો જાણી શકાય છે.

"નિરંજન સંપ્રદાયનું" નામકરણ નિરંજન ભગવાનના નામ પરથી થયું છે. એના જન્મ વિશે જાણી શકાતું નથી. પીતામ્બરદેવ બહ્યાલીને પરશુરામ ચતુર્વેદી જેવા વિદ્વાનો નિરંજન સંપ્રદાયને તે નાથ સંપ્રદાયને ત્રિગુણ સંપ્રદાયની " એક કુળલા " માને છે. એનો પ્રથમ પ્રચાર ઉડીસામાં થયો છે.

બાર મુખ્ય પ્રચારકો નિરંજની સંપ્રદાયમાં છે. ૧. લપટુયો જગન્નાથદાસ, ૨. સ્વામદાસ, ૩. કા-હઠદાસ, ૪. દયાનદાસ, ૫. લેમદાસ, ૬. જગજીવન, ૭. તુ રણીદાસ, ૮. ચાંદદાસ, ૯. પૂરણદાસ,

૧૦. મોહનદાસ, ૧૧. હરિદાસ ક્રમશઃ એમના નિવાસસ્થાન: ૧. ધરોલી
૨. દત્તવાસ, ૩. ચાકુસ, ૪. લિવાલી, ૫. દેવપૂર, ૬. શેરપૂર,
૭. ભંભોર, ૮. સિંઘલાડ, ૯. ટોડી, ૧૦. ઝારી, ૧૧. ડીડવાલે.

આ બધા સાધકોમાં હરિદાસનું સ્થાન શ્રેષ્ઠ છે. એનું મૃત્યુ
સં: ૧૭૦૦ માં છે. દાદુએ પણ એની ચારી યાત્રા તિ અગે ઉલ્લેખ કર્યો
છે. આ હરિદાસજીને ગોરખનાથ, કબીર, ભત્રુંહરિ, ગોપીચંદ પર ખૂબ
શ્રદ્ધા હતી.

નિરંજન સંપ્રદાયે અલખવાણીને ખૂબજ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

સાધકે શુદ્ધિઓને અતિરિક્ત બનાવીને નિરંજનમાં મનને કેન્દ્રીય
કરવું પડે ત્યારેજ તમસ ગુણ, ઈન્દ્રિયો, મન ને વાણી સ્વબંધ રહી શકે.
હઠા ને પિંગલા નાડીઓને બંધે સુષુમ્ણાને જાગૃત કરવી ને એ રીતે
અનાહત-નાદનું શ્રવણ કરવું, શૂન્યમંડળમાં પ્રવેશ કરી અમૃતપાન કરવું એ
સાચા યોગીની જીવન પદ્ધતિ છે. નામરૂપી દોરથી નિરંજન સાથે
સાચુન્ય પ્રાપ્ત કરવું. પરમતત્ત્વ વડે કે નિરંજન ઉત્પન્ન થતું નથી કે
નષ્ટ થતું નથી. નિરંજન અગોચર, અગમ ને અલગરૂપ છે. એ નિત્યાય છે.

નિરંજની સંપ્રદાય વેદાંતથી પ્રભાવિત નાથ સંપ્રદાયનો વિકાસ-
રૂપ પથ છે. એમાં દૃષ્ટિપૂર્ત મોદાર્થ છે.

હરિદાસ નિરંજની સંપ્રદાયના ગણનાપાત્ર "સર્વશ્રેષ્ઠ" કવિ છે.
" શ્રી હરિપુરુષશ્રીકી વાણી" શ્રી એમનો ગ્રંથ છે. " શાંત સરસી"
તથા "નિરંજન સંગ્રહ" ત્રિપટ નિરંજન નામના સિદ્ધ પુરુષના ગ્રંથો
પણ છે. ભગવાનદાસ નિરંજનીનો "અમૃતધારા" : સં: ૧૭૨૮: "પ્રેમપદાર્થ"
" ગીતા મહાત્મ્ય": સં: ૧૭૪૦: ઉલ્લેખનીય છે. " ભત્રુંહરિચતક"નો
એમનો હિંદી અનુવાદ છે. તુરસીદાસ નિરંજની સંપ્રદાયના " સમર્થ"
કવિ તરીકે જાણીતા છે. એની ૪૨૦૨ સાખીઓ, ૪૬૧ પદો અને ૪
નાની રચનાઓનો સંગ્રહ પીતંબરદત્ત બહાદુરે કરેલ છે. સેવાદાસના

૩૫૬૧ સાખિયો, ૪૦૨ પદો, ૩૬૯ કુંડલિયા અને ૧૦૧ ^{ગ્રંથોના} ઉલ્લેખ છે. આમ આ સંપ્રદાયે ગણનીય પદ-સાહિત્ય સર્જકો આપ્યા છે. ૧૩

કબીર પંથ :-

આ સંપ્રદાયના સ્થાપક કબીર ગણી શકાય? કબીરનો કોઈ પંથના સર્જક તરીકે પોતાને ગણવામાં માનતા હતા કે કેમ એ પ્રશ્ન તો છે જ, છતાંય એમના ભક્તો ને શિષ્યોએ કબીરના સિદ્ધાંતોથી પોતે પ્રભાવિત થયા હતા એ માટે પોતાને કબીરપંથી કહ્યા, ને એ રીતે કબીરસંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો. હશે એમ માની શકાય.

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત અને ઉત્તરભારતમાં આ પંથ સારી રીતે પ્રચલિત છે.

કબીરપંથની અનેક શાખાઓમાં ૧. કાશી શાખા ને ૨. છત્તીસગઢી શાખા કે ધનીતી શાખા જાણીતી છે.

કબીરના સ્વરૂપને કાર્યને આલોકી ક્રિક ગણીને એનું મહત્ત્વ આ પંથ માં છે. છત્તીસગઢી શાખામાં તંત્ર વિદ્યાની છાયા છે. એના "બોઝા વિદ્યા" ને "જોતપ્રસાદ" "પરવાના" આદિ કૃતિઓ ગુજરાતની ભજન પરંપરામાં જાણીતી છે. " કબીર બીજક" માં ગૂઢ સંદર્ભના સંકેતો આપવામાં આવ્યા છે. કબીરનો સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર અને ગુરુપૂજાર્થ મહત્ત્વ કબીરપંથમાં છે.

ઉત્તરપ્રદેશ, રાજપૂતાના, મધ્યપ્રદેશ અને બિહારમાં એવા કેટલાક નિર્ગુણી ગીતો ઉપલબ્ધ છે જેની અંતિમ પંક્તિઓમાં કબીરની છાપ મળે છે.

" કહે કબીર સુનો ભઈ સાધો" એવી પંક્તિઓવાળા ગીતોને હિંદીમાં "કબીરા" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ^{એમાં} કબીરની લોકપ્રિયતા મુખ્ય છે. એ રીતે અન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં કબીરની વાણીનો અપરોક્ષરૂપમાં ૧૩. સહાયક ગ્રંથ "ઉત્તરભારતકી સંતપરંપરા" લે. પરશુરામ ચતુર્વેદી.

પ્રભાવ છે એ ગીતોમાં. નિમ્ન જાતિના લોકગાયકો એકતારો ને મંજરા લઈને અનેક રાતો આ ભજનો ગાવામાં ગાળે છે. રામદેવીરના ભજનો પણ "કબીરા" ગાવામાં ગૌરવ અનુભવે છે. "કબીરા" કબીરની રચનાઓ નથી એમ કેટલાક કહે છે. ૧૪

રાધાવલ્લભી સંપ્રદાય :-

આ સંપ્રદાયના સ્થાપક ગોચાઈ હિત હરિવંશ હતા. "હિત" એમનું ઉપનામ હતું. હિત" શબ્દ મનિલિક પ્રેમનું પ્રતીક છે એટલે કોઈક અને હરિવંશી સંપ્રદાય પણ કહે છે. આ સંપ્રદાયનો કોઈ દાર્શનિક મતવાદ નથી, આ માત્ર સાધના માર્ગ છે.

"હિતચીરાસી" અને "રાધા-સુધાનિધિ" : સંસ્કૃત: હિત હરિવંશની કૃતિઓમાં આ સંપ્રદાયનો સાધનામાર્ગ સુલભ છે. નાભાદાસે "ભક્તમાલા" માં હરિવંશની ભજનરીતિને ગૂઢ ને રહસ્યમયી કહી છે. રાધા-કૃષ્ણની ઉપાસના અહીં અભિપ્રેત છે. રાધાને પ્રધાનતા સંપ્રદાયે અર્પી છે. અધ્યાત્મપક્ષનો વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિકોણ અહીં ઓછો છે. માત્ર પ્રેમભક્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન સંપ્રદાય કરે છે. અહીં રાધા-કૃષ્ણના વિવેચનની જાણના ગેય નથી. પ્રેમ એ "યુગલરૂપ" ગણવામાં આવ્યો છે. એ પ્રેમ અદ્વૈતરૂપ છે.

यत्किञ्चित् दृश्यते सृष्टौ सर्वं एतन्मयं विदुः

----- હરિવંશ પોતાનો અસ્તિત્વસિદ્ધાંત પ્રકટ કર્યો છે. આ રીતે "હિત"- પ્રેમ- એ પારિત્રભાવિક અર્થમાં પટાવવાનો છે. રસરૂપ પ્રભુ અવતાર કૃષ્ણને ગણવામાં આવ્યા છે.

૧૪ સહાયક ગ્રંથ" ઉત્તરભારતકી સંતપરંપરા" લે. પરશુરામ ચતુર્વેદી.

રાધાનલ્લસના આ રસમય રૂપના બે પ્રકાર

: ૧: પ્રજ્વલિતમાં ચોપીનો ઉપર તિપ્રેમ - ભરપ્રેમ.

: ૨: નિર્કુન્જરસ - નિત્ય અર્પણ, સદા એકરસ એવો પ્રેમ છે.

નિર્કુન્જ-રસમાં "સ્વ" ને "પર" ના કોઈ ભેદ નથી. એ રસ કેવળ બૃંદાવનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જાને કોઈ બૃંદાવન-રસ પણ કહે છે. પરમ તત્ત્વ-રસરૂપ રાધાનલ્લસ જ નિત્ય, સત્ય ને સચ્ચિદાનંદધન છે. સૌંદર્ય, માધુર્ય રસ એ જાનંદની એ સીમા છે. એ જ પરબ્રહ્મ-બ્રહ્મના પણ બ્રહ્મ છે. તે અવતારી છે, અવતાર નથી; અગ્નિસ્ફુલ્લિંગવતઃ વધા અવતાર એનાથી જ નિઃસૂત છે. સૃષ્ટિપાલન એ પ્રલયથી એ કોઈ પ્રયોજન નથી, કારણ તેઓ નિત્ય રસમગ્ન છે.

આ મતમાં "હિત" જ બ્રહ્મ છે, જડ "જગમ સૃષ્ટિ હિત-રૂપ છે, હિતનું જ સ્મરૂપ છે. નિત્ય "હિત" જ અનેક વિધ રૂપોમાં સંચારી ભાવોથી પ્રાપ્ત છે.

રાધાનલ્લસી મતમાં "કૃષ્ણ"-પુરુષ છે તો "રાધા" પ્રકૃતિ છે. રાધા નિત્યનિહારી કૃષ્ણ-પુરુષની હ્લાદિની પ્રેમશક્તિ છે. સમસ્ત જગત આ યુગલસ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ છે. જીવ પ્રેમરૂપા જેણી છે. નિજરૂપના સ્મરણ માટે પ્રેમરસની સાધનામાં ભક્તનાં બે શરીર છે. ૧. સાધન શરીર, ૨. સિદ્ધ કે દિવ્ય સ્વરૂપ.

સાધનસ્વરૂપ દ્વારા મનમાં પ્રેમભાવને દેહ કરી શકાય. એ રીતે ભક્ત-મન પોતાના કોઈ દિવ્ય શરીરની ભાવના કરે છે. રાધાનલ્લસી ભક્તિમાં સંજીભાવ છે.

હિત ઉરિવશ : સં. ૧૫૦૨ - ૧૫૫૨: શ્રી કૃષ્ણની બંધીના અવતાર કહેવાયા છે. પહેલાં તે મધ્ય-સપ્રદાયના અનુયાયી હતા. બૃંદાવન જતાં એક બ્રાહ્મણે પોતાની બે કન્યાઓ^{અને} કૃષ્ણની મૂર્તિ એમને અર્પણ કરી. એ મૂર્તિને "રાધાનલ્લસ" તરીકે સ્થાપી ને એનો

પાટમહોત્સવ સં. ૧૫૩૪ માં એમણે ક્યોર્. ના પછી ના સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ
વિકસ્યું છે.

ભાગવત ધર્મ

ભાગવતધર્મ વૈષ્ણવધર્મ કે વૈષ્ણવસંપ્રદાય તરીકે જાણીતો છે. એ
ધર્મનું પ્રાચીન નામ ભાગવતધર્મ કે પંચસત્ર મત છે. એના ઉપાસ્ય નાસુદેવ
છે. નાસુદેવને ભગવાન કે ભાગવત તરીકે ગણવામાં આવ્યા, કારણ
જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, શીય, જૈશ્વર્ય અને તેજ ના છ ગુણોથી એ સંપન્ન
છે. ભગવતના ઉપાસકો ભાગવત કહેવાય છે.

ના સંપ્રદાયને પંચરાત્ર નામ મળ્યું એ સંબંધમાં અનેક મતથી વ્યક્ત
થયા છે. મહાભારતના શાંતિપર્વ પ્રમાણે : ૩૩૬: ૧૧-૧૨: ચાર વેદ ને
સાંખ્યનો સમાવેશ થતાં ના નારાયણીય મહોપનિષદ પંચસત્ર કહેવાયું.
નારદ-પંચરાત્ર પ્રમાણે, બ્રહ્મ, મુક્તિ, ભોગ, યોગ અને સંસાર પાંચ
વિષયોના "રાત્ર" એટલે કે જ્ઞાન હોવાથી પંચરાત્ર કહેવાય છે.

"ઈશ્વરસંહિતા", "પાદમર્ત્ત", વિષ્ણુસંહિતા અને
"પરમસંહિતા" સૂત્ર ને ગર્ગસંહિતામાં પણ સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારે "પંચસત્ર"
વિશે માન્યતાઓ પ્રકટી છે. "શતપથબ્રાહ્મણ" : ૧૩: ૬: ૧: પ્રમાણે
સૂત્રની પાંચ રાત્રોમાં ના ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. ના
ધર્મના "સાત્ત્વત" ને "વૈકાન્તિક" નામો પણ જાણીતાં છે.

ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ આશપાસ યજુર્ની હિંસાનો પ્રતિકાર બોધ્ય
ને જો ધર્મે ક્યોર્ છે. એ વખતે ઉપાસના પ્રધાન શાંતિ ધર્મ વિકસી રહ્યો
હતો, એ "નૃસિંહચંદી" [ભાગવતને સંહિતા કહી છે] ક્ષત્રિયોની
સાત્ત્વત વલિઓમાં સીમિત હતો. વૈદિક પરંપરાનો એ પરોક્ષ
વિરોધ કરવા પોતાના ધર્મને અહિંસાપરાયણ બનાવ્યો, છતાં

ખેડનાત્મક કે પ્રચારાત્મક વલણોથી આ સંપ્રદાય દૂર રહ્યો છે. ઇ. સ. પૂ. ૪થી સદીમાં પાણિનિની "અષ્ટાધ્યાયી" માં "વાસુદેવાર્જુનાભ્યાં" નાના સૂત્રથી વાસુદેવના ઉપાસકોની જાણ થાય છે. ઇ. સ. પૂ. ૩૭ ને ૪થી સદીથી પહેલી સદી સુધી વાસુદેવોપાસના વિશે સારાં પ્રમાણો પ્રાચીન સાહિત્યમાં ને પુરાણોમાં ઉપલબ્ધ છે.

અરિષ્ટનોમિ ને વાસુદેવનો ઉલ્લેખ જૈનોના સાહિત્યમાં છે. ક્રોધ્ય જાતકોમાં પણ વાસુદેવની કથા કહેવામાં આવી છે. ક્રોધ્ય કથા સાહિત્ય "ચુલ્લનિર્દેશ" માં વાસુદેવની ઉપાસના કરનારા વાસુદેવકોનો સ્મરવામાં આવ્યા છે. આથી ઇ. સ. પૂ. ત્રીજી ને ચોથી સદીમાં આ વાસુદેવ સંપ્રદાય વિદ્યમાન હતો. ચંદ્રગુપ્તની રાજસભાના રાજદૂત મેગેસ્થનીઝે શોરસેની જાતિમાં જે વમુના નદીને કિનારે વસતી હતી તે મયુરા ને કૃષ્ણપુરના લોકો "હેરાક્લીજ" [કૃષ્ણ] ની પૂજા કરનારા હતા એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ભાગવતધર્મનું નામ પણ વાસુદેવ સાથે જ ઇ. સ. પૂ. બીજી-ત્રીજી સદીમાં પ્રકટ થઈ ચૂકેલું.

દક્ષિણના તામીલ સાહિત્યમાં પણ વાસુદેવ, કૃષ્ણ તથા સંકર્ષણના ઉલ્લેખ મળે છે. સનકાદિ^{પ્રતિ}નારદ આ ધર્મના સ્થાપક છે.

ભાગવત ધર્મ શરૂમાં દક્ષિણે સ્થાપેલો અબ્રાહમણ ઉપાસના માર્ગ છે. પરંતુ કાલાન્તરો માં કદાચ ક્રોધ્ય-જૈનોના નાસ્તિક પ્રચાર સામે સામે ટકી રહેવા ભાગવત ધર્મને બ્રાહ્મણોએ અપનાવી લીધેલો અને વૈષ્ણવ કે નારાયણીય ધર્મરૂપમાં એનું વિધિવત્ સંઘટન કર્યું. "મહાભારત" ના શાન્તિપર્વના નારાયણીય ઉપાખ્યાનમાં આ તામીલ ધર્મને વૈષ્ણવ ચક્ષુ કહેવામાં આવ્યો છે. વૈદિક કર્મકાંડના પ્રવૃત્તિ માર્ગ સામે આ ધર્મ નિવૃત્તિમાર્ગરૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. આ વૈષ્ણવચક્ષુમાં પશુવધની

મનાઈ છે, પણ તપ, અહિંસા, સત્ય અને ઈન્દ્રિયસંયમ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. મહાભારતમાં વિષ્ણુ ને વાસુદેવને અભિન્ન ગણવામાં આવ્યા ને કૃષ્ણને બીજા વાસુદેવના અવતાર તરીકે સ્વીકૃતિ આપવામાં આવી છે. ઋગ્વેદ વિષ્ણુ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

नदस्य प्रियमभि पाथो अस्यां नरो यत्र देवयो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परम मध्व उत्सः ॥

ઋગ્વેદસંહિતા શ્રીમત્સાયણાચાર્ય વિરચિત ભાષ્યસમેત, પ્રથમો

ભાગ : પૃષ્ઠ ૬૩૨ :

પ્રકાશક બૈદિક સંશોધન મંડળ તિલક સ્મારક મંદિર, પૂના ૩
મંડલ ૧ અધ્યાય ૨૧ સૂક્ત ૧૫૪ પાંચમી કડીકા આવૃત્તિ ૧૯૩૩.

૧૫—.... Vishnu is only a deity of the fourth rank, less frequently invoked than Surya (સૂર્ય) Savitri, and Pushan (પૂષન) in the Rigveda (ઋગ્વેદ), but historically he is the most important of the solar deities. For he is one of the two great Gods of modern Hinduism. The essential feature of his character is that he takes three strides, which doubtless represent the course of the sun through the three divisions of the universe. His highest step is heaven, where the Gods and the fathers dwell. For this abode the poet expresses his longing in the following words (1. 154,5) May I attain to that, his well-loved dwelling, where men devoted to the Gods are blessed: In Vishnu's highest step-he is our Kinsman, of mighty stride - there is a spring of nectar".

A history of Sanskrit Literature 5th Edn., 1958

Page 80 by Arthur A. Macdonell.

ત્રિવેદમાં ને શુક્લ ને કૃષ્ણ વર્ણવેદમાં પણ: વિષ્ણુ યજુર્ની ત્રિચોળીમાં
વિષ્ણુનું સુંદર વર્ણન થયું છે. એને ત્રિવિક્રમ લોકનિર્માતા, ઉરુવાય,
:વીસ્તીર્ણ મતિવાન: , ઉરુક્રમ : વિસ્તીર્ણ પદ- પ્રક્ષેપવાળી: , અનેય,
તરીકે વર્ણવાયાં છે.

"જૈતરેયબ્રાહ્મણ" માં છે કે વિષ્ણુએ અસુરો પાસે થી પૃથ્વી લઈને
૯-૬૦ સોપા ૧૬

બ્રાહ્મણ ઝૂંપડોથી વિષ્ણુના અવતારો- વામન, વરાહ, મત્સ્ય
અને કુર્મ એ ચોગ્ય માહિતી મળે છે. પણ-ચત્ર-વિરોધી વિષ્ણુને
"મહાભારત" માં વાલુકેવથી અભિન્ન બતાવાયા છે. અને વાલુકેવોપાસક
સાત્વત ધર્મને વૈષ્ણવ ધર્મના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મની સ્માર્તરૂપમાં ચંકરાચાર્યે સ્થાપિત કરેલા
વિષ્ણુ, શિવ, દુર્ગા, સૂર્ય, અને ગણેશ એમ પાંચ દેવોની પૂજા થતી હતી.
વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારથી અવતારવાદમાં લોકોની ગ્રધ્યા જન્મી. માત્ર
ઈ.સ.પૂ. ૧૫૦૦ થી ઈ.સ. ૫૦૦ સુધીના સાગવતધર્મના ઉત્થાનકાળમાં
અનેક પુરાણો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે. ઉત્તરમાં ૬ થી ૧૪ થી સદી
સુધી સાગવતધર્મ વિકસી ન શક્યો એમ જણાય છે, પરંતુ દક્ષિણમાં એનો
વિકાસ ઠીક ઠીક થઈ ગયો. દક્ષિણમાં માલવાર સમ્પ્રદાયની પરંપરા
નવમી સદી સુધી અવિચ્છિન્ન રહી. એમાં પ્રભુકૃપા ને પ્રપત્તિ છે.
માલવારોની સંખ્યા ૧૨ છે. "પ્રબન્ધમ" તામિલમાં એમનાં સાવપૂર્ણ પદો
છે. જે તામિલવેદ કહેવામાં આવ્યો છે. જે સમ્પ્રદાયે વાલુકેવર^{યુગ}ને
રામ-કૃષ્ણ વગેરે અવતારોને પૂજા ગણ્યા છે.

માલવારોની સાવપૂર્ણ એય રચનાઓ સમ્પ્રદાયે સાધન તરીકે
સ્થાપે છે. ૬-૧૦ થી સદીમાં માલવારોના સમ્પ્રદાયને લ્યવસ્થિત

૧૬. ગુણો. જૈતરેયબ્રાહ્મણ ૮: ૩: ૧૫ અને

હતપથબ્રાહ્મણ ૧:૬: ૩:૬

કરનારા આચાર્યો પાઠ્યા, શકિર માયાવાદ-અદ્વૈતવાદ સાથે
 ભક્તિનું સામંજસ્ય થતાં વિશિષ્ટાદ્વૈતની પ્રતિષ્ઠા થઈ, ને માયાવાદ
 નું ખંડન થયું. આચાર્ય રંગનાથ મુનિએ : ઇ. સ. ૮૨૪-૮૨૪ : એમણે
 "યોગરહસ્ય" ને "ન્યાય તત્ત્વમર્મીના" સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વિશિષ્ટાદ્વૈતની
 સ્થાપના કરી. એમના પૌત્ર ચમુનાચાર્યે "ગીતાર્થસંગ્રહ", "સિદ્ધિત્રય"
 મહાપુરુષ નિર્ણય" અને "ભાગવતપ્રામાણ્ય" જેવાં ગ્રંથોમાં વિશિષ્ટાદ્વૈતની
 સિદ્ધાંતોનું ખંડન ને માયાવાદનું ખંડન કર્યું છે. ઉપરાંત વિષ્ણુનું
 શ્રેષ્ઠત્વ ને પાંચરાત્ર સિદ્ધાંતની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદિત કરી. આ
 પરંપરામાં રામાનુજાચાર્યે : ઇ. સ. ૧૦૧૬-૧૧૩૭ : "બ્રહ્મસૂત્ર" પર
 "શ્રીભાષ્ય" લખ્યું. અન્ય ગ્રંથો "વેદાર્થ સંગ્રહ", "વેદાંતસાર", "વેદાંતદીપ"
 "અક્ષરત્રય" અને "ગીતાભાષ્ય" ની રચના પણ તેમણે કરી. શકિર
 અદ્વૈતને ભેદાભેદવાદી ભાસ્કર મતનું ખંડન પોતાના માયા વિરહિત
 વિશિષ્ટાદ્વૈતથી કર્યું. ને પ્રપત્તિપૂર્ણ ભક્તિધર્મનું પ્રતિપાદન ઇષ્ટ ગણ્યું.
 એમના સખા પ્રયત્નોથી ભક્તિધર્મ "શ્રીવૈષ્ણવ" કહેવાયો કેમકે શ્રી:લક્ષ્મી:
 દ્વારા એનું પ્રવર્તન થયું. સો વર્ષે માધ્વાચાર્યે મધ્વમત સ્થાપ્યો. જે
 ભેદવાદ કે દ્વૈતવાદથી જાણીતો છે. બ્રહ્મ પ્રવર્તક એવા બ્રહ્મ સંપ્રદાય
 ની સ્થાપના પણ એમણે કરી છે. મધ્વાચાર્યે ભક્તિસંપ્રદાયમાં કૃષ્ણભક્તિ
 દૃઢ કરી છે.

દ્વિતીય ગૌડીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય માધ્વ-મતની ચાખા
 ગણવામાં આવે છે. મધ્વાચાર્યનું એક નાય આનંદતીર્થ પણ છે. એમના
 ગ્રંથો- "ગીતાભાષ્ય", "બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય", "ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય"
 "મહાભારતતાત્પર્યનિર્ણય" આદિ છે.

૧૨ મી સદીના નિમ્બાર્ક કે નિમ્બાદિત્ય કે નિયમાનંદે
 "વેદાન્તપારિજાતસૌરભ" માં કોઇપણ ખંડનમાં કિત્તે વગર/બ્રહ્મસૂત્રની
 ખીમણી કરી છે અને દ્વૈતાદ્વૈત-સિદ્ધાંત પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છે.

ભક્તિપ્રચાર માટે પોતાના દ્વૈત-દ્વૈત પર આધારિત" સનકાદિસંપ્રદાય" સ્થાપિત કર્યો.^એ સનાતન સંપ્રદાય કે દેવર્ષિ પણ કહે છે.

૧૦ મી થી ૧૩-૧૪ મી સદી સુધી આ ભક્તિચાંદોલન દક્ષિણમાં પ્રકટ થાય છે ને આધ્યાત્મિક રીતે એમાં દબતા જાય છે. એ ચાંદોલન ઉત્તર તરફ જતાં ૧૪ મી થી ૧૬ મી સદી સુધી પ્રબળ વેગથી સારા ભારતમાં ફેલાઈ જાય છે. આમાં રામાનંદ, જેમણે રામાનુજના વિચિત્રતા-દ્વૈતને માન્ય કરને જાતિભેદનાં બંધન ઢીલાં કર્યાં, જેમણે સીતારામને ઉપાસ્ય દેવ ઠરાવ્યા છે. રામાનંદી વૈષ્ણવ, વૈરાગી વૈષ્ણવ કહેવાયા છે. એમાં નિમ્ન જાતિઓનાં પ્રતિનિધિ કબીર ને સબરોના તુલસીદાસ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

૧૪-૧૫ મી સદીમાં કબીર, રૈદાસ જેવા નિર્ગુણીઓની ભક્તિ અધિક પ્રબળ રહી છે. પછીની સદીઓમાં વલ્લભાચાર્ય^{૧૫૫૦} શુદ્ધાદ્વૈત પર આધારિત પુષ્ટિમાર્ગ, નિમ્બાચાર્ય કે નિમ્બાકર્ત્રિયાર્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત ને ઉત્તરભારતમાંના એમના શિષ્યો શ્રીનિવાસાચાર્ય, બૌદ્ધમ્બરાચાર્ય, ગૌરમુખાચાર્ય અને ^{૧૫૫૦}લક્ષ્મણ-ભટ્ટ દ્વારા પ્રસારિત સનકાદિ સંપ્રદાય, મધ્વાચાર્યનો પ્રભુ કે માધ્વસંપ્રદાયનો, ગોસાઈ હિત હરિનંદનો^{૧૬૦૦} સંપ્રદાય તથા ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો ગૌડીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય - એ બધા ભાગવતધર્મને સમયાનુસાર નવીન રૂપ અપાતા રહ્યા. લોકજીવનની ધર્મરીતિમાં આમૂલ્ય પરિવર્તન આને પરિણામે થયું છે. મધ્યયુગના બધા સંપ્રદાયો અને ભક્તોએ શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. આ રીતે ભાગવતપુરાણ જ ભાગવતધર્મનો અણત્રોત છે. વલ્લભસંપ્રદાયમાં પ્રસ્થાનત્રયી સાથે ભાગવતપુરાણને ઉમેરીને પ્રસ્થાનત્રયતુલ્ય માનવામાં આવ્યું છે.

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ ।

સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્ત્વતુલ્યમ્ ॥

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી.

નાથસંપ્રદાય :- નાથસંપ્રદાય

૦ પાશુપત શૈવ મતનો વિકાસ નાથ સંપ્રદાયના રૂપમાં થવાનું માનવામાં આવ્યું છે. અને "નાથ"નો સબ્બ "શિવ" ના અર્થમાં પ્રચલિત થયો છે.

સૌથી મોટા નાથ સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તા તરીકે મત્સ્યેન્દ્રનાથના શિષ્ય ગોરખનાથ હતા. બારપંથી માર્ગ નાથ સંપ્રદાયના નામથી પ્રસિદ્ધ બન્યો એમાં પણ ગોરખનાથ પ્રેરક ગણવામાં આવ્યા છે. "નાથ" સબ્બ પોતાના નામ આગળ જોડનારા સાધુઓ પણ આ પંથમાં ઘણા પડ્યા છે. કાનફટા ને દરસની સાધુઓ આ સંપ્રદાયનું અર્પણ છે.

બાર શાખાઓમાં વિભક્ત એવો આ પંથ ગોરખનાથ દ્વારા પ્રવર્તિત છે એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. આ બારપંથ આ પ્રમાણે છે.

બારપંથ

સત્ય	ધર્મ	રામ	જાઈ	નરેશ્વરી	પામલ	કન્હલ	ધન	કપિલાની	જમા	વરા	મા
નાથી	નાથી	પંથ	પંથ	પંથ	પંથ	પંથ	પંથ	નાથી	નાથી	નાથી	નાથી

શંકરાચાર્યના દશનામી સન્યાસીઓની જેમ આ પંથના યોગીઓને બારપંથી યોગીઓ કહેવામાં આવ્યા. આ બાર સિદ્ધાચનો પદ્મ નામાર્ય કે વામમાર્ગ તરીકે છે. જેને આધારપંથ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૧૭

સમગ્ર ભારતભરમાં આ ધર્મસાધના ફેલાયેલી છે. નાથસંપ્રદાય અને એની શાખાઓ પ્રતિપ્રતિમાં જાણીતી છે. ગોરખનાથને એના સ્થાપક ગણી ન શકાય, કેમકે આ પંથ એની પહેલાનો છે. કોઈ નિશ્ચિતરૂપમાં આ પંથની સ્થાપના એ જાણી શકાતું નથી.

૧૭. આની સવિસ્તર ચર્ચા હો. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ એમના "નાથસંપ્રદાય" ગ્રંથમાં કરી છે. જુઓ પૃ. ૧૪૮-૧૫૬ .

અજરામર યજ્ઞ માટેના રસાયણની શોધ કરનારા નાથપંથી સાધુઓનો ઉલ્લેખ પર્તજલિ કરે છે. એટલે પર્તજલિ પૂર્વે પણ આ સંપ્રદાય હતો એમ લાગે છે. નાથો ને વજ્રયાત્રી સિદ્ધોની સાધનાનો માર્ગ થોડે અંશે અસિદ્ધ છે. પરિણામે કેટલાકે તો ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું છે કે ગોરખનાથ અને એના અનુયાયીઓ વજ્રયાત્રી હતા તે પછી તેઓ શૈવ પંથી બની ગયા. નેપાલના જોધધર્મગ્રંથોમાં આવી દંતકથા છે. પણ આ જ ચિંત્ય ગણાય.

વામમાર્ગી, શાક્ત, જોધધર્મ ને આજીવક સંપ્રદાયના સાધુઓ ગોરખનાથના સિદ્ધો થયા હતા. પરિણામે એ ધર્મસાધનાઓ પણ નાથસંપ્રદાયમાં સંમીલિત બની. તે સિદ્ધો પોતપોતાના ધર્મસિદ્ધાંતોની ક્રિયાકાંડને થોડે અંશે વળગી રહ્યા હતા, એટલે ગોરખના સાહિત્યમાં અનેક ધર્મસિદ્ધાંતોની અસર થોડે ઘણે વરતાયા વિના રહેતી નથી.

વજ્રયાત્રી સંપ્રદાયની જેમ નાથ સંપ્રદાયના આચાર્યોને પણ સિદ્ધ કહેવામાં આવે છે. "હઠયોગપ્રદીપિકા" માં એ સિદ્ધોમાંના કેટલાકના નામો દેવામાં છે. ૮૪ સિદ્ધોની પરંપરા ગણવામાં આવી છે. પણ ૮૪ ની સંખ્યાનો અંક પ્રતીકાત્મક માનવામાં આવે તો માની સકાય છે કે કેટલાક સિદ્ધાચાર્યો થયા હતા, જે જોધધર્મ ને શૈવોમાં સમાનરૂપે પૂજીયા હતા.

નવ નાથની સંખ્યા માનવામાં આવી છે. આઠ નાથો આઠ દિશાઓમાં ને નવમાં આદિનાથ જે આઠ દિશાઓના કેન્દ્રમાં છે એમ "ગોરખ-સિદ્ધાંત સંગ્રહ" અનુસાર છે. આ ગ્રંથમાં ૨૪ કાપાલિક નાથોનો ઉલ્લેખ પણ છે. હિપરાત કેટલીક સંપ્રદાયિક ગુરુપરંપરાઓ વિશે માહિતી મળે છે. લોકકથાઓમાં નાથોનો સંબંધ સિદ્ધો સાથે માનવામાં આવ્યો છે. નાથપંથી સંતો ચમત્કારી સિદ્ધો તરીકે જાણીતા થયા છે. આવા યોગીઓ ભારતમાં પ્રતિપ્રતિ યોગી જાતિરૂપે હજી પણ છે. દક્ષિણના

ચોખી નામપૂજક, મહારાજના ચોખી લેવપૂજક, મલયાલી ચોખી કાલીપૂજક છે.

નવનાથ " ગોરજ, જાલધર, નાચાર્જુન, સહસ્ત્રાર્જુન, જ્ઞાત્રેય, જહનરત, આદિનાથ ને મત્સ્યેન્દ્રનાથ" નો ઉલ્લેખ "મહાકર્ણવર્તણ" માં છે. આ નવ નાથોમાં આદિનાથ સૌ પ્રથમ છે. જે નવ-મા તરીકે વિશ્વપુરુષ રૂપે નામસંપ્રદાયમાં પૂજ્ય છે. સહસ્ત્રજ્ઞાની સિદ્ધોની પરંપરામાં પણ આદિનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જાલધરનાથ, ને ગોરજનાથના ઉલ્લેખો છે.

જે કથા છે કે મત્સ્યેન્દ્રનાથ સ્ત્રીરૂપ તરીકે ગોળખાયેલા કદલી કે કનરીદેશમાં બિલાસલીલામાં ફસાયેલા પણ સિદ્ધ ગોરજનાથે જેમને મુક્ત કરાવેલ. આ ગોરજનાથ ને ભરૂંહરિ જિશે પણ માની દત્તકયાગો છે. આ દત્તકયાગોને આધારે ભજન કયાગો પણ જન્મી છે. જેમાં ભરૂંહરિ, ગોપીચંદ, ગોરજનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ પર ભજનો લખાયા છે. ૧૮ "મચ્છેન્દ્ર" વિષુને નમસ્કાર કરનાર કાશ્મીરી પંડિત મસિનન ગુપ્ત મત્સ્યેન્દ્ર ને જ તંત્રલોક-માં સ્મરે છે. જનારીપ્રસાદ "નામસંપ્રદાય" માં કહે છે કે કદમી સદીમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ વિદ્યમાન હતા. જે પછી જાલધર ને ગોરજનાથ થયા.

"કોલજ્ઞાન-નિર્ણય" ૧૬માં જણાવ્યું છે કે આદિયુગમાં જે કોલજ્ઞાન હતું તે વ્રેતામાં "મહત્કોલ" દ્વાપરમાં "સિદ્ધામૃત" અને કલિકાલમાં "મત્સ્યોદર કોલ" નામથી જાણીતું થયું. મત્સ્યોદરકોલને "ચોખીની કોલ" કે "સિદ્ધમાર્ગ" કે "સિદ્ધકોલમાર્ગ" પણ કહે છે. " કોલજ્ઞાન-નિર્ણય" માં સાધના પદ્ધતિનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન છે.

૧૮. ગુનો: " ગોરજનાથ જે-ઠ ધી કાનકટા ચોખીઝ" લે. ન્યોનં પ્રિગ્ગન. આ ગ્રંથમાં નામસંપ્રદાય વિષે ઘણી પ્રમાણભૂત અને રસભરી માહિતી આપી છે.

૧૯. કોલજ્ઞાન-નિર્ણય-મત્સ્યેન્દ્રનાથ સંપાદક: પ્રબોધચંદ્ર પ્રામચીના આધારે.

મહાવૈદ્યાનીઓને જનપ્રાણાયમ, સમાધિની આવશ્યકતા નથી. માલો પુરુષ બધા દેવ, દેવીઓથી સંશિન્ન બની સ્વયં હ્યાન ને ઘ્યાન બને છે. ઉપાસના માર્ગના બધા પ્રયોગો કે તીર્થયાત્રા કે પિતૃકાર્ય, કે નૈમિત્તિક વિધિઓથી માલો પુરુષ મતીવ છે એ બધા દ્વન્દ્વોથી પર છે. — નાથ નાથપંથીઓ માને છે.

૬મી સદી પૂર્વેના દ્વિતીયમાં જન્મેલા યોરજ્ઞનાથ પશ્ચિમ ભારતના છે. એમણે સંસ્કૃત પ્રયોગો રચનાઓમાં કહ્યું છે કે પોતે બ્રાહ્મણ્યથી હતા ને એ રીતે બ્રાહ્મણપરંપરામાં એમનો જંકડારદેહ ધરાયો હતો. એમણે નાથસંપ્રદાયને સુબુદ્ધ કરી "સૈવ પ્રત્યક્ષાઈન" ના આધારે કાચાચીવના સાધનોમાં આજન, વન્ધ, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, સમાધિને મહત્ત્વના સિદ્ધાંત માન્યા છે. સ્વયં આત્માનુસૂતિથી ને સૈવમતોના સમન્વયથી ૭ મંક, સોક આધાર, જે લક્ષ્મીને પાંચ લ્યોખ્યુ નિયમન કરના નારા પણ યોરજ્ઞનાથ છે. વજ્રયાત્રી સાધનાના પારિલાખિક દબ્દરેને નહું મૂલ્ય અર્પનાર પણ તે હતા. બ્રાહ્મણ્યની કઠોરતા પર ભાર મૂકીને નાથપંથની મોટી સેવા એમણે કરી છે. એમની સંસ્કૃત કૃતિઓ, "મમનકક" "મમરોધ", "સાધન", "યોરજ્ઞસતક", "યોરજ્ઞસંહિતા", "યોગમાર્તક" "યોગબીજ", "જિતેકમાર્તક", "હઠસંહિતા" જોર "સિદ્ધ-સિદ્ધાંત સિદ્ધાંતિ" સ્વરે છે. "સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત પદ્યતિ" ના કુર્વલ્ય વિશે સંકા કરવામાં આવી છે. એ યોરજ્ઞની કે કદાચ નિત્યાનન્દની હોય. જૂની હિંદી ભાષામાં યોરજ્ઞની નાની મોટી ૪૦ રચનાઓ પ્રાપ્ય છે. ૨૦

૨૦. જુઓ લંપાકક: પીત્તલરદેહ બહુ બાલ "યોરજ્ઞનાથી"